

ZDENKO VINSKI

DODATNA ZAPAZANJA O ŠLJEMOVIMA TIPA NARONA/BALDENHEIM

UDK 904 »653« (497.13 Dalmatia)
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr Zdenko Vinski
Y — 41000 Zagreb
Gundulićeva 34.

Nedavno smo objavili raspravu pod naslovom »Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju«,¹ u kojoj smo posvetili osobitu pažnju doista značajnoj skupini šljemova, poznatih u arheološkoj literaturi pretežno njemačkog govornog područja pod nazivom šljemovi tipa Baldenheim.² Tom smo prilikom prigovorili toj jednostranoj formulaciji naziva i upozorili na znanstveno opravdaniji naziv tip Naron/Baldenheim za tu skupinu šljemova. U našem obrazloženju sumarno smo ukazali na činjenicu da je dalmatinsko nalazište *Narona* (Vid kod Metkovića) prvenstveno signifikantno, jer su ondje u kasnoantičkim ruševinama otkrivena pojedinačno 1901. i 1902. godine dva šljema, a od njih svaki za sebe predstavlja jednu od dviju dosad poznatih osnovnih tipoloških varijanta te skupine šljemova, tj. jedan na 4 provjesla (nađen 1901. godine), te drugi na 6 provjesla (nađen 1902. godine).³ Jedinačan grobni nalaz šljema na 6 provjesla iz alamanskog groblja 6. stoljeća s nalazišta Baldenheim, u alzaskom Porajnju, radionički je vrlo blizak onom naronskom na 6 provjesla, s kojim je igrom slučaja istovremeno (1902. godine) otkriven.⁴ Kako su, osim navedena dva šljema na bakrena provjesla, nađeni u Naroni još drugačiji željezni šljemovi, i to ukupno čak tri primjerka,⁵ izbjegnuli smo — zazirući od nesporazuma — naziv

¹ Z. Vinski, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 12, 1982, 7—34 (cit. dalje kraticom *SHP*, 12/1982).

² *SHP*, 12/1982, 15 sqq. — Cf. n. 9, 12—14, 18, 19.

³ *SHP*, 12/1982, 15, 16, n. 57—59, tab. VII, 2, 3. — Cf. n. 8. — Cf. popis šljemova br. 1 i 2.

⁴ *SHP*, 12/1982, 15, 16, 19, 25, n. 55, 60, tab. VII, 1. — Cf. popis šljemova br. 12. — Pripominjemo da je prije baldenheimske nalaza šljema otkriven već 1901. godine šljem (na 6 provjesla) u alamanskom groblju Gültlingen (jugozapadna Njemačka), datiranom na početak 6. stoljeća, cf. W. Veck, *Die Alamannen in Württemberg etc.* 1931, 85 sq., fig. 10. — Cf. J. Werner, *Münzdatierte austrasische Grabfunde etc.*, 1935, 33, 67. — Cf. popis šljemova br. 18.

⁵ To su istočnorimski (ranobizantski) željezni šljemovi 5. stoljeća o kojima smo raspravljali cf. *SHP*, 12/1982, 9, 10, 12, n. 20, 21, 39, tab. II, 3—5, IV, 3. — Na njih se dalje uglavnom ne osvrćemo, osim djelomično u tekstu uz n. 63.

tip Naron a i predložili smo adekvatniji naziv: tip Naron a/Baldenheim. Napominjemo da se arheološka literatura njemačkog govornog područja obazirala uglavnom na baldenheimski nalaz šljema, smatrajući za tu osebujnu skupinu šljemova nalazište Baldenheim kao eponimsko (nakon 1907. godine sveudilj do sadašnjice).⁶ Odgovarajuća dva naronska nalaza šljema,⁷ *nota bene* ključno signifikantna upravo za navedenu skupinu, objavljeni su prvi put opširno na njemačkom jeziku već 1903. godine, tj. nekoliko godina prije prve objave baldenheimskog (1906. i 1907. godine),⁸ ali se tu okolnost nije u kasnijoj literaturi uzelo u obzir. Gotovo sva inozemna opsežna literatura, koja je obrađivala skupinu takvih šljemova,⁹ usprkos mnogim važnim saznanjima, zadovoljila se time da naronske šljemove navede po potrebi pored ostalih, zane-marivši znamen naronskih šljemova, bitan za istraživanja. Ovo je objašnjenje potrebno da njime podrobnije argumentiramo terminološku opravdanost po našem gledištu.¹⁰ Ujedno želimo s tim objašnjenjem donekle ispraviti propust udomaćen u inozemnoj literaturi.

Nije nam namjera ponavljati brojne podatke o nizu tipoloških elemenata svojstvenih dragocjenim šljemovima tipa Naron a/Baldenheim, sabrano iznesenih u našoj navedenoj raspravi,¹¹ iako su izvjesne rekapitulacije u sklopu ovih redaka neizostavne, što ih upotrebljavamo kao pozajmice iz našeg teksta bez citata za svaku pojedinost. Na mahove je potrebno navesti tijekom naše interpretacije u ovom radu više dodatnih zapažanja, posebice bitnih za pojedinosti o neuočenim i o nepoznatim nalazima šljemova, te o brojčanom stanju dandanas evidentiranih primjeraka šljemova te skupine itd.

Glavne značajke šljemova tipa Naron a/Baldenheim — donekle stozasto oblikovanih — mogu se sažeti (nešto podrobnije od našeg prikaza 1982. godine) na podatke kako slijede:

Konstruktivna shema sastoji se redovito ili od 4 ili od 6 masivnih ponajviše bakrenih, gotovo uvijek pozlaćenih provjesla (s hrptom po sredini), dolje proširenih poput obrnutog slova »T«, gore spojenih zakovicama s tjemnom kružnom pločicom većinom od bakra (na njoj je izbočina ili slična gljivici ili s rupom za perjanicu); plohe su, tj. segmenti među provjeslima, željezne ploče, bilo vidne, bilo gdjekad platirane srebrom ili pak prekrivene limom od bakra, odnosno bronce s pozlatom ili bez nje; čeonu obruč od željeza obložen je pozlaćenim bakrenim ili brončanim tiještenim limom, sprijeda se katkad naziru

⁶ SHP, 12/1982, n. 54, 60. — Cf. n. 9, 12—14, 18, 19.

⁷ SHP, 12/1982, 15, 16, n. 58, 59, tab. VII, 2, 3. — Cf. popis šljemova br. 1 i 2.

⁸ Za naronske šljemove na bakrena provjesla cf. C. List, *Jahrbuch der k. u. k. Central-Kommission etc.*, N. F. 1, 1903, 253—257, tab. VII gore, tab. V, VI. — Glede tadašnje objave na hrvatskom jeziku prvotno cf. F. Radić, *Starohrvatska prosvjeta*, god. VIII, 1, 2, 1904, 42—44, fig. 3, fig. 1, 2. — Za citat *in extenso* prve objave šljema s nalazišta Baldenheim tek 1906. i 1907. godine cf. SHP, 12/1982, n. 60.

⁹ Izbor literature (ukupno 18 publikacija) kojim smo se koristili u našoj raspravi (cf. n. 1) popisali smo na jednom mjestu, cf. SHP, 12/1982, n. 53, cf. također n. 60 (šljemovi u Italiji).

¹⁰ To je gledište odviše kratko prikazano u našoj raspravi (cf. n. 1), cf. SHP, 12/1982, 15, 16.

¹¹ SHP, 12/1982, 16, 17.

izrezi za oči i trokutasta ispupčina za željezni nosobran; svi su dijelovi šljema vezani među sobom uočljivim polukuglasto naglašenim zakovicama; na čeonu obruč postrance su pričvršćene dvije zaobljene obrazne ploče od željeza, pokrivene naslagom pozlaćenog bakra ili bronce, nadalje je straga željezni karičasti vratobran; na donjem rubu čeonog obruča i na rubovima obraznim ploča izbušene su u nizovima brojne rupice za prišivanje kožne postave i za vješanje karičica vratobrana. To je približno točan opis konstrukcijskih elemenata intaktnog šljema, premda su oni, kako je pokazala arheološka praksa, čak pri optimalnim okolnostima nalaza uočuvani barem s neznatnim oštećenjima. Često su šljemovi nađeni s većim oštećenjima, posebice željeznih dijelova, izloženih koroziji. U više se slučajeva ustanovilo krnje šljemove, odnosno samo fragmentirane nalaze. Koliko god je za konstrukciju tih šljemova specifična upotreba bakra, naročito za provjesla, naknadno su pojedine analize iskazale da se katkad rabila i bronca (zapravo bakar s neznatnom primjesom kositra). To vrijedi npr. za 1939. godine otkriven šljem (na 4 provjesla) sa sjevernoafričkog nalazišta *Leptis magna*,¹² na obali Sredozemnog mora (u Libiji), i to jedini izvan evropskog kontinenta, širom kojeg su rasuta nalazišta svih ostalih šljemova takva tipološkog obilježja, međusobom izrazito srodnih u obličju i konstrukciji. Želimo naglasiti da nema izrazite relativnokronološke razlike među primjercima na 4 ili na 6 provjesla.

Potrebno je istaknuti da su svi šljemovi tipa Narona/Baldenheim međusobom također uglavnom blisko povezani s obzirom na stilsko obilježje njihove raskošne rekoracije. Ona je prilično složena i nije jednostavno nju prikazati sažimanjem, to više što u literaturi ne postoji djelo u kojemu bi sveukupno fundus znatnog broja šljemova te skupine bio zajedno priopćen i iscrpno reproduciran.¹³ U tom smislu nedostaje *corpus* kao idealna solucija pogotovo za komparativno razmatranje ukrašavanja šljemova i izvjesnih varijacija ornamentike na njima. Valja razlikovati zlatarsku tehniku ukrašavanja na provjeslima od one na čeonim obručima. Provjesla nisu u cijelosti ornamentirana; na njima se zapažaju i mjestimice neukrašeni dijelovi. Na gotovo svim nekad pozlaćenim provjeslima šljemova uočljiva je upotreba zlatarske tehnike točkastog i kružnog punciranja, ponajviše trokutasto komponiranih motiva zubaca i krljušti, potonji naročito i na obraznim pločama; mjestimice se na provjeslima razabiru, osim toga, još puncirane ikonografske kompozicije s figuralnim prikazima kršćanskog kulta (križ, kalež, liturgijsko posuđe), amblemi poput drva života i viseće krune, ponegdje prikazi životinja, uz ostale je vidna ptica grabilica i riba (u toj kombinaciji vjerojatno simbol euharistije) itd. Samo na segmentnim željeznim pločama, obloženim na pojedinim šljemovima bakrenim ili iznimno brončanim limom, vidljiva je puncirana dekoracija,

¹² Cf. Pirling u djelu *Studien zur vor- u. frühgesch. Arch.* (Festschrift J. Werner) etc., 1974, 471, tab. 33, 34. — Cf. *SHP*, 12/1982, 21, tab. XIV, 1. — Cf. n. 20. — Cf. popis šljemova br. 8.

¹³ Oveći broj šljemova reproducirao je P. Post, 34. *Bericht Röm.-German. Kommission*, 1951/53 (1954) *passim*, većinom kao smanjene skice; obuhvaćen broj primjeraka nije potpun, već zbog novijih nalaza..

gdjekad s ikonografskim prizorima, kao npr. na šljemu (na 6 provjesla) s nalazišta Montepagano,¹⁴ do jadranske obale u središnjoj Italiji. Na svim je nekad pozlaćenim čeonim obručima šljemova ukrašena njihova limena obloga s pomoću zlatarske tehnike tiještenja matricom, pretežu u plosnatom reljefu izvedeni stereotipni kasnoantičko-kršćanski ornamenti, često koptskog ili pak ranobizantskog, odnosno i ravenatskog biljega; ističu se prikazi vitica i grozdova vinove loze, a također i golubovi u nizu itd. Katkad su uočljivi osebujni znameniti slični rombičnim medaljonima s variranim motivima, npr. na čeonom obruču šljema (na 6 provjesla) iz Narone, s kojima se potpuno podudaraju oni na čeonom obruču šljema (na 6 provjesla) iz Baldenheima.¹⁵ Dijelom je drugačiji ukras na čeonom obruču nekartiranog šljema (na 4 provjesla) bez sačuvana evropskog nalazišta (Ermitaž, Leningrad), i to prikaz ljudske obrazine s antitetično smještenim lavolikim zvijerima (tzv. motiv: Danijel u lavljoj jami), a isti je motiv manje jasno vidljiv na čeonom obruču šljema (na 6 provjesla) iz alamanskog groblja pretežno 6. stoljeća na nalazištu Gammertingen (jugozapadna Njemačka).¹⁶ Od svih ostalih primjeraka odudara dekoracija na čeonom obruču šljema (na 6 provjesla) s nalazišta Chalon-sur-Saône (Burgundija u istočnoj Francuskoj), na njemu je, naime, prikazano više gusto nanizanih, ponešto zbrkanih i nedovoljno jasnih lovačkih scena.¹⁷ U tom je pojedinačnom slučaju odstupio majstor sadržajem od uvriježenih stilskih kriterija, svojstvenih tematici dekoracije čeonih obruča većine ostalih šljemova na provjesla, komponirane uglavnom po predodžbama kasnoantičko-ranobizantske tradicije na Sredozemlju.

Radioničkim središtem šljemova tipa Baldenheim, tj. po našem nazivu tipa Narona/Baldenheim, smatra se u inozemnoj literaturi prvenstveno gornjoitalsko-jadranski krug sjeverne Italije, i to po svoj prilici kasnoantičku metropolu Ravennu za vremena ostrogotske vlasti, gdje su, čini se, djelovali romanski majstori-specijalisti,¹⁸ tj. osobito

¹⁴ Montepagano (pogrešno gdjekad u literaturi Giulianova) u provinciji Teramo, šljem otkriven već 1896. godine, poblize cf. V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- u. Schatzfunde in Italien etc.*, 1975, 194—198, 288—292, fig. 28, tab. LVII, 1, LVIII, 1. — Cf. popis šljemova br. 10.

¹⁵ R. Henning, *Der Helm von Baldenheim etc.*, 1907, 8—10, 12, tab. I—III, IX, 3, 4. — *SHP*, 12/1982, 21, n. 131, tab. VII, 1, 3, VIII, 1. — Cf. popis šljemova br. 2 i 12.

¹⁶ R. Henning, *o. c.*, 10 (sada Leningrad, navodi se u literaturi čak od 1880. godine), 12, 37, 38, fig. 9—11, tab. X, 5, 6. — Za prvu objavu šljema, otkrivenog također 1902. godine u kneževskom grobu na nalazištu Gammertingen, cf. J. W. Gröbbels, *Der Reihengräberfund von Gammertingen*, 1905, 7—10, fig. 2—7, Tab. I, IV—VI. — Cf. popis šljemova br. 28 i 17.

¹⁷ Chalon-sur-Saône, šljem nađen u rijeci Saône 1903. godine, cf. R. Henning, *o. c.*, 12 sqq., 45 sqq., fig. 17, tab. X, 8 (opširan pokušaj tumačenja prikaza scene kasnoantičkog lova, s nizom sitno oblikovanih ljudskih likova i divljači). — Cf. popis šljemova br. 13.

¹⁸ J. Werner, *Praehist. Ztschr.*, XXXIV/XXXV, 1949/50, 182. — O. Doppelfeld, *Kölner Domblatt*, 20, 1961/62, 118 sqq. — J. Werner, *42. Bericht Röm.-German. Kommission*, 1961 (1962), 320 sqq., 333 sq., fig. 8. — V. Bierbrauer, *o. c.*, 198. — R. Pirling, *o. c.*, 481. — Znatno prije već W. Holmquist, *Kunstprobleme der Merowingerzeit etc.*, 1939, 128 sqq. — Cf. *SHP*, 12/1982, n. 64 (s daljom literaturom).

vršni kovači oružari i zlatari, premda se može pretpostaviti njihovo djelovanje i drugdje, npr. u dalmatinskom glavnom gradu Saloni, koji je tada bio transjadranskim smjerom u tijesnom dodiru s Ravennom. Pripominjemo da se u najnovijim radovima dvojice bečkih stručnjaka za staro oružje insistira na tvrdnji da su šljemovi te skupine proizvedeni samo u ostrogotsko vrijeme vladanja Teoderika Velikog u Italiji (493—526),¹⁹ odakle ih je taj moćan ostrogotski vladar darivao — u smislu popratnih pojava njegovih brojnih diplomatskih akcija — germanskom vladajućem sloju na području sjeverno od Alpa, uključivši iznimno i vladara Vandala u tripolitanskoj sjevernoj Africi.²⁰ Možda je takvo gledište dijelom moguće, ali je vremenski preusko određeno i nije dovoljno objašnjeno za sve dosad evidentirane brojne nalaze šljemova te kategorije raskošnog obrambenog oružja. Zacijelo ih se izrađivalo u dužem vremenskom rasponu, tj. ne samo za vladanja Teoderika Velikog (493—526) u Italiji, zapravo barem od vremena carevanja Anastazija I (491—518) do u vrijeme carevanja Justinijana I (527—565) i možda Justina II (565—578), odnosno od kasnog 5. stoljeća kroz veći dio 6. stoljeća.²¹ Ovo datiranje potkrijepljeno je donekle apsolutnokronološki numizmatiskim pokazateljima, tj. pretežno jedva rabljenim istočnorimskim (ranobizantskim) solidusima, ustanovljenim kao obolusi u tri slučaja u franačkim grobnim cjelinama, uz brojne priloge, sa šljemovima (na 6 provjesla), i to s nalazišta u njemačkom srednjem Porajnju: Planig,²² Krefeld-Gellep²³ i Morken.²⁴ U našoj smo raspravi (1982. godine) upozorili na kronološku vrijednost tih nalazišta, te na moguće datiranje niza ostalih germanskih grobova sa šljemovima tog tipološkog obilježja, češće u grobljima na redove 6. stoljeća, kao i na poznata nam nalazišta takvih šljemova izvan grobnih povezanosti; ta su npr. nalazi u rijeci, močvari, jezeru, u ostavi, na poprištu bitke, u naselju, tj. antičkoj ruševini itd. Pri nalazištima u antičkoj naseobini samo je katkad moguće odrediti, i to prema historijskoj datosti ili pak po datiranom kulturnom sloju, kad je šljem dospio u zemlju. Općenito smo došli do spoznaje da je radioničko podrijetlo te skupine

¹⁹ Cf.: B. Thomas, *Ztschr. Ges. für hist. Waffen- u. Kostümkunde*, 23, 1981, 1 sqq.; 24, 1982, 67 sqq. — O. Gamber, *Ztschr. Ges. für hist. Waffen- u. Kostümkunde*, 24, 1982, 81 sqq.

²⁰ Povod radovima navedenim u n. 19 je šljem s nalazišta *Leptis magna*, cf. n. 12 i *SHP*, 12/1982, 21, n. 107—110, tab. XIV, 1.

²¹ *SHP*, 12/1982, 17, 18.

²² Planig, pojedinačan grob (otkriven 1939. godine), solidus, car Leo I (457—474), zlatnik nešto rabljen, cf. P. T. Kessler, *Mainzer Ztschr.*, XXXV, 1940, 8, 12, tab. IV, 1 (solidus), tab. I (šljem). — U ovom je slučaju šljem mlađi od vremena kovanja zlatnika, koji je vjerojatno bio dugo u opticaju. — Cf. popis šljemova br. 19.

²³ Krefeld-Gellep, franačka nekropola, grob 1782 (otkriven 1962. godine), patvorina solidusa, car Anastazije I (491—518), zlatnik nerabljen, cf. R. Pirling, *Germania*, 42, 1964, 189, 208, tab. 44, 1a, 1b (patvorina solidusa), tab. 45 (šljem). — Cf. popis šljemova br. 20.

²⁴ Morken, pojedinačan grob (otkriven 1955. godine), solidus, car Tiberije II Konstantin (578—582), zlatnik nerabljen, cf. K. Böhrner u djelu *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, 1958, 436, 444 sqq., fig. 4 (solidus), fig. 11—12 (šljem). — Cf. popis šljemova br. 21.

šljemova zapravo ranobizantsko-romansko,²⁵ a tu spoznaju namjeravamo dokumentirati novim putokazima.

Nalazišta šljemova tipa Naron/Baldenheim rasuta su na vrlo prostranom arealu — na njemu je smješteno čak 12 sadašnjih država, kako to razabiremo iz priloženog popisa šljemova — ali u brojčanoj varijabilnosti učestanosti nalaza. Ta je činjenica vidna na karti rasprostiranja (sl. 1) i u popisu šljemova. Već smo 1982. godine ustanovili da su u Evropi nalazišta šljemova na 4 provjesla smještena prosječno južnije od onih na 6 provjesla (cf. *SHP*, 12/1982, 23). Radi se *de facto* o skupini najbrojnije ušćuvanih primjeraka šljemova epohe seobe naroda; po stilu njihove dekoracije obilježeni su ti šljemovi nesumnjivo sredozemnim ukrasnim elementima, tj. radionički su takvi šljemovi proizvedeni u ranobizantskoj sferi Sredozemlja. U inozemnoj novijoj literaturi preteže (već prije navedeno) uvjerenje da su oni udomaćeni u ostrogotskoj Italiji,²⁶ što je, po našem sudu, dijelom pretpostavljivo, ali zacijelo ne mora vrijediti za sve nalaze. Pri ne baš rijetkom pojavljivanju takvih šljemova na kontinentalnim nalazištima evropskog područja, doista udaljenim od Sredozemlja, ne mogu se isključiti čimbenici razmjene dobara, odnosno trgovine, premda dolazi u većoj mjeri u obzir ili darivanje ili plijen. Ne smije se smetnuti s uma da ti raskošni šljemovi nisu bili izrazito modni rekviziti, kakvi se šire trgovačkim eksportom, već su oni bili simboli moći ili digniteta za vladajući sloj. Ukupno u 10 slučajeva — evidentiranih u popisu šljemova²⁷ — ušćuvali su se kao prilozi u germanskim plemićkim i kneževskim grobovima (bilo pojedinačnim, bilo unutar groblja na redove) širom Evrope. Najjužniji među njima je takav grob ratnika-konjanika gepidske pripadnosti s panonskog nalazišta iz okolice mjesta Batajnica u istočnom Srijemu.²⁸ Za razliku od drugih germanskih naroda, nisu Ostrogoti uglavnom prilagali oružje u svoje muške grobove, a osim toga nije taj običaj svojstven stanovnicima ranobizantsko-romanskog svijeta Sredozemlja. Tu inače poznatu činjenicu iskazuju, uostalom, okolnosti nalaza šljemova u barem 10 slučajeva — navedenih u popisu šljemova²⁹ — tipične za sredozemna nalazišta, uključivši balkansko zaleđe unutar međa ranobizantske države.

Prilikom kartiranja nalazišta šljemova tipa Baldenheim, tj. po našem nazivu tipa Naron/Baldenheim, provedenog u novije vrijeme u inozemnoj literaturi,³⁰ označilo se u tri navrata na kartama rasprosti-

²⁵ *SHP*, 12/1982, 19—27. —U inozemnoj se literaturi izuzetno spominje bizantsko radioničko podrijetlo šljemova na bakrena provjesla, ali bez obrazloženja, i to prvi put 1983. godine, cf. L. Pauli, *Germania*, 61, 1983, 465.

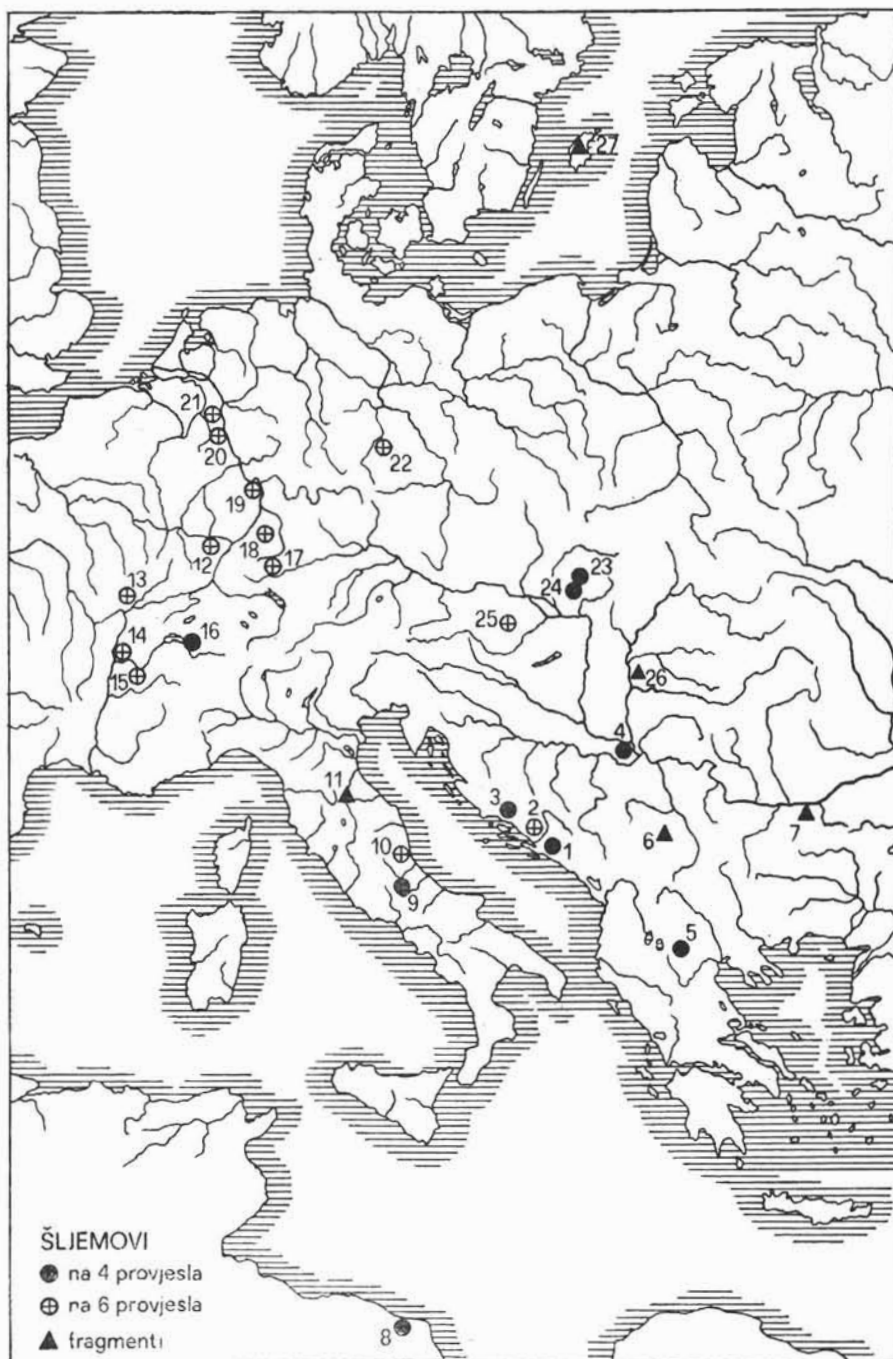
²⁶ Cf. n. 18, 19 i pripadni tekst.

²⁷ Cf. popis šljemova br.: 4, 12, 17—22, 25, 26.

²⁸ Šljem na 4 provjesla, nađen neodredivog datuma tik prije drugoga svjetskog rata, cf.: Z. Vinski, *Arheol. spomenici velike seobe naroda u Srijemu, Situla etc.*, 2, 1957, 3—20, ta. I—VIII, 7. — *SHP*, 12/1982, 23, n. 78, 114, tab. IX, 1. — Cf. popis šljemova br. 4.

²⁹ Cf. popis šljemova br.: 1—3, 5—11.

³⁰ Navodimo literaturu kako slijedi: R. Pirling u djelu *Studien zur vor- u. frühgesch. Arch. (Festschrift J. Werner) etc.*, 1974, 471 sqq., n. 5, fig. 2 (karta rasprostiranja). — V. Bierbrauer, *o. c.*, 198 sq., fig. 17 (karta rasprostiranja), — O. Gamber, *o. c.*, 83 sq., fig. 7 (karta rasprostiranja).

Sl. 1. Karta rasprostriranja šljemova tipa Narona/Baldenheim; Verbreitungskarte der Helme vom Typ Narona/Baldenheim

ranja navodno postojanje 3 šljema (fragmenti) na gepidskom grobnom nalazištu Szentes-Berekhát (Potisje), što nije točno, jer odanle potječu (u grobovima 13, 15, 40 naknadno pomiješana) zapravo jedna obrazna ploča i dva fragmenta provjesla od jednog šljema (otkrivenom 1901. godine).³¹ To pogrešno brojenje tri primjerka umjesto jednog primjerka, odrazilo se, dakako, na statistiku nalaza s nerealnim ukupnim brojem od navodno 27 primjeraka,³² iako bi točan broj iznosio zapravo 25 primjeraka, po realnoj evidenciji u spomenutoj literaturi. Istovremeno s njome (tj. 1982. godine), naveli smo u našoj statistici nalaza ukupno 26 primjeraka, jer smo posebice upozorili na 1966. godine otkriven, ali u literaturi nepoznat, sveudilj neobjavljen šljem na 4 provjesla s antičkog i ranobizantskog urbanog naselja *Heraclea Lyncestis* (kod grada Bitole u južnoj Makedoniji), koje je trajalo do završetka 6. stoljeća.³³ Heraklejski šljem predstavljao je 26. primjerak u našoj tadašnjoj statistici nalaza. Zapazili smo naknadno da ni netom naveden statistički zbir nije dandanas potpun, što nas je, uz ostalo, ponukalo na ovaj dodatni osvrt. Nismo, naime, (1982. godine) uzeli u obzir objavljen nalaz jednog fragmenta šljema iz podunavske Bugarske, a nije ga uočila, uostalom, ni maločas spomenuta inozemna literatura;³⁴ nadalje smo saznali (1983. godine) za još jedan neobjavljen fragment šljema iz južne Srbije, koji je u tuzemnoj i inozemnoj literaturi potpuno nepoznat. Te fragmente šljemova želimo u vidu dokumentacije fundusa ukratko priopćiti, da na taj način upotpunimo, po mogućnosti što točnije, stvarno statističko stanje; nadalje njih valja komentirati zajedno s ostalim nalazima odgovarajućih šljemova na Balkanskom poluotoku, tj. s ranobizantskog teritorija.

U sjevernoj Bugarskoj smješten je grad Svištov, na desnoj obali Dunava, odnosno antičko utvrđeno urbano naselje *Novae* (provincija *Moesia Inferior*). Ondje je poljska arheološka ekspedicija vršila 1971. godine iskopavanja, u zapadnom sektoru, te urbane aglomeracije, gdje je tada otkrivena pojedinačna oštećena obrazna ploča (željezna podloga s naslagom od bakrenog lima, ukrašenom punciranim ornamentom krljušti, vidljivi su tragovi pozlate, te na rubu rupice za prišivanje postave), potanko objavljena kao pripadni dio uništenog šljema.³⁵

U južnoj Srbiji — na nekadašnjem području ranobizantske prefekture Ilirik — nalazi se (nedaleko sadašnjeg mjesta Lebane) čuveno ar-

³¹ Cf. naš ispravak *SHP*, 12/1982, n. 79, 112, tab. IX, 2 (rekonstrukcija šljema na 6 provjesla). — Cf. I. Bóna, *Der Anbruch des Mittelalters etc.*, 1976, 72, 119, tab. 22. — Cf. popis šljemova br. 26.

³² B. Thomas, *o. c.*, 24, 1982, 67, 69. — O. Gamber, *o. c.*, 86 (također 1982. godine). — Istu pogrešku navodi također brojčano A. Kiss cf. n. 55.

³³ Cf. *SHP*, 12/1982, 23, 35 sqq., n. 132 (taj prignječeno i dijelom raskidano oštećen šljem nije nam dostupan za objavu). — Cf. n. 45. — O završetku života u Herakleji cf. F. Papazoglu u publikaciji *Herakleja I*, 1961, 26. — Cf. popis šljemova br. 5.

³⁴ Cf. n. 30, 32.

³⁵ U okviru opširnog izvještaja iskopavanja: L. Kajzer, A. Nadolski, *Archaeologia*, XXIV, 1973, 136—138, fig. 1. — Autori su prepoznali pripadnost obrazne ploče šljemu, imenovavši ga uvriježenim nazivom kao tip Baldenheim. Vodstvo iskopavanja i redakcija izvještaja: prof. dr. K. Majewski, Warszawa. — Cf. popis šljemova br. 7.

heološko nalazište Caričin grad, tj. ranobizantsko utvrđeno urbano naselje *Prima Iustiniana*; građeno je po želji cara Justinijana I (527—565) neposredno prije i oko sredine 6. stoljeća, stradavalo je provalama Avara i Slavena već završetkom 6. stoljeća, napušteno je naseljavanjem Slavena u ranom 7. stoljeću.³⁶ Na Caričinom gradu vršena su mnogobrojna iskopavanja,³⁷ koja se povremeno nastavljaju. Prilikom iskopavanja 1978. godine naišlo se tada u sloju paljevine na zanimljiv pojedinačan nalaz, i to na fragment provjesla od pozlaćenog bakra s vidnim rupama za zakovice i ostacima ožegline, te ukrasom trokutastih motiva s djelomično uočljivim punciranim ornamentom krljušti, tj. radi se o sastavnom dijelu konstrukcije neuščuvanog šljema. Taj je tipični nalaz neobjavljen i nije nam dostupan radi reproduciranja.³⁸

Antički i ranobizantski prostrani grad *Novae*, na donjomezijskom limesu, nalazište je objavljene obrazne ploče neuščuvanog šljema tipa Narona/Baldenheim, *nota bene* najistočnijeg nalaza te skupine u Evropi³⁹ (sl. 1). Nije isključena pretpostavka s obzirom na pristaše tvrdnje o neposrednom povezivanju takvih šljemova s Teoderikom Velikom⁴⁰ — ako bi, naime, njima bio poznat taj nalaz s donjeg Dunava — prema kojoj bi oni pomišljali na Teoderikov boravak ondje u drugoj polovici 5. stoljeća. On je tada izabrao grad *Novae* za ostrogotsko sjedište i boravio je u njemu na mahove između 476. i 488. godine, u svojstvu carigradskog federata, tj. u vrijeme kretanja Ostrogota na središnjem i istočnom balkanskom području, sve do njihova odlaska u Italiju.⁴¹ Ne vidimo opravdanje za tu spekulativnu pretpostavku, jer se njoj protivi, po našem shvaćanju, većina popratnih okolnosti šljemova s balkanskih nalazišta, smještenih na ranobizantskom teritoriju.

³⁶ Cf. Đ. Mano-Zisi, Caričin grad, Justiniana Prima, 1979, 84 sqq. (vođič s bibliografijom).

³⁷ Cf. V. Kondić, V. Popović, Caričin Grad etc., 1977, *passim*. — Ova posebna, dijelom kataloška publikacija (izdanje SANU) sadržava, uz ostalo, bibliografiju literature o tom nalazištu, prema godinama objavljivanja (1880—1976), cf. o. c., 233—249 (N. Mandić).

³⁸ Navedeni se ukrašen fragment provjesla šljema čuva u depozitariju Arheološkog instituta na Kalemegdanu u Beogradu, fragment je nađen na Caričinom gradu 28. 8. 1978. godine u paljevinskom sloju (oznaka 614/615) pri iskopavanju francuskih arheologa. Taj u depozitariju neprepoznat nalaz uočio je i dijagnostičirao prof. dr. J. Werner, München, prilikom pregledavanja fundusa u depozitariju 1981. godine; njegovoj kolegijalnoj susretljivosti dugujemo zahvalnost za odgovarajuće podatke i kopiju skice tog nalaza, iako nemamo dopuštenje za reproduciranje iste. Beogradsko rukovodstvo istraživanja Caričinog grada uskratilo nam je pomoć, tj. oglušilo se na našu pismenu molbu upućenu prof. dr. V. Popoviću, Beograd, jer na nju nismo primili odgovor. — Cf. popis šljemova br. 6. — Dodatna opaska: U spomenutom depozitariju čuva se navodno još 1 fragment šljema, čini se od bakrenog provjesla, ali o njemu smo uspjeli saznati samo to da nije ukrašen. Otvoreno je pitanje je li taj fragment pripadao istom neuščuvanom šljemu, dokumentiranom spominjanim ukrašenim fragmentom provjesla ili je pak neukrašen fragment provjesla možda trag drugog uništenog šljema?

³⁹ Srvani smještaj nalazišta šljemova na ovdje objavljenoj karti rasprostiranja (sl. 1). — Cf. n. 35.

⁴⁰ Cf. n. 19 i pripadni tekst.

⁴¹ Poblize o tom zbivanju cf.: W. Ensslin, Theoderich der Grosse, 1959, 41, 57, 60, 63. — H. Wolfram, Geschichte der Goten etc., 1979, 338, 345.

Treba još spomenuti da su Ostrogoti, predvođeni Teoderikom, u sklopu dinamike zbivanja njihova boravka na Balkanskom poluotoku, vraćali 479. godine kratkoročno u makedonski antičko-ranobizantski grad Herakleju.⁴² Međutim, isključeno je dovesti s tim događajem u vezu neobjavljeni heraklejski šljem tipa Naron/Baldenheim,⁴³ jer taj, po našem gledištu, ranobizantski nalaz, već prema žigovima medaljona i onima poput novca, utisnutim na bakrenom oblogu čeonog obruča šljema, valja vremenski odrediti na početak 6. stoljeća, nešto prije justinijanske epohe. Naknadno smo saznali da se tu ne radi o žigovima primjeraka justinijanskog kurentnog novca, s tada uvriježenim latinski pisanim legendama i mogućom naznakom kovnica, već o prigodnim novcu sličnim izuzetnim tvorevinama, njih nekoliko s grčki pisanim legendama. U tom smislu ispravljamo i dopunjujemo naše navođenje iz 1982. godine,⁴⁴ i to u pasusu kako slijedi.

Na čeonom obruču heraklejskog šljema (na 4 provjesla) odredi su žigovi 6 različitih prikaza u boljem ili slabijem stanju uščuvanosti; ti se prikazi ponavljaju 4 puta u redosljed, izuzevši najveći prikaz, predčoen samo 3 puta: a) Taj najveći medaljon-žig predstavlja u sredini dominirajući Kristov lik na prijestolu između 2 lika obučen u antičke toge, na vanjskom kružnom nizu razabiru se 12 antropomorfnih glavicica (apostoli), nema legendu. — b) Ističe se velik medaljon-žig (avers), i to jasan prikaz gologlavog poprsja cara u desnom profilu s dijamantom, oklopom i paludamentom, možda car Anastazije I (491—518), legenda ΚΥΡΙΕΣ ΠΙΣΤΕ ΒΟΝΘΙ (Gospode, Bože, pomози). — c) Oveći medaljon-žig, enigmatičan, predstavlja neku personifikaciju u lijevom profilu s kasnoantičkim šljemom na glavi, u desnoj ruci štap ovijen zmijom, za leđima prikaz guštera, nema legendu. — d) Novcu sličan žig (avers), i to poprsje vladara, lice nejasno, glava u okretu nalijevo, na njoj kasnoantički šljem, vidljivi su oklop, štit i koplje (potonje u desnoj ruci, smješteno iza glave), standardno oblikovanje carskog novca od druge polovice 5. stoljeća do početka 6. stoljeća, legenda ΗΑΠΙ ΚΥΓΙΑ (Milost, zdravlje). — e) Novcu sličan žig (revers), i to *Victoria* u lijevom profilu korača desno, u desnoj ruci golem križ, legenda ΗΠΙΣΤΕ ΒΟΝΘΙ ΚΥΓΙΑ (Kriste, pomози zdravljem). — f) Novcu sličan žig (revers), i to sjedeća *Roma* u lijevom profilu, u desnoj ruci globus kruciger, a u lijevoj žezlo, nadalje štit pored prijestolja, legenda ΚΥΓΙΕΝ ΟΥΚ ΦΟΡΙ ΚΥΓΙΑ (Nosi/nas/ zdrave). — Sadržaj legenda izričito je apotropijski i po svojoj prilici liturgijski. Na čeonom obruču vidljiv je na 3 mjesta još tiješten ukras poput omanjih rozeta. Uščuvala se samo jedna od obraznih ploča šljema s rubnim nizom rupica za prišivanje postave. Na obraznoj ploči (željezna podloga s naslagom od bakrenog lima) se, te na fragmentiranim dijelovima četiriju više-manje znatno oštećenih bakrenih provjesla (s tragovima pozlate) jasno razabiru puncirani karakteristični ornamenti krljušti, osim toga su na provjeslima uočljive brojne ispupčene zako-

⁴² W. Ensslin, o. c., 48, 49. — H. Wolfram, o. c., 337, 341.

⁴³ Ct. n. 33 i pripadni tekst.

⁴⁴ SHP, 12/1982, 25 sqq., n. 132.

vice.⁴⁵ Izvjesnu datacijsku vrijednost, s obzirom na vrijeme izradbe šljema, pripisujemo medaljonu (netom navedenom pod b) s carskim portretom pretpostavljivo Anastazija I (491—518), što nam indiciraju portreti u profilu prikazani na pojedinim primjercima ranobizantskog novca (polusolidi carigradske kovnice).⁴⁶ Baš je takav medaljon-žig, uostalom, dominantno smješten sprijeda na čeonom obruču, povrhu nestalog nosobrana. Toliko podataka za prvu, letimičnu, orijentaciju. Pripominjemo da će prilikom objavljivanja heraklejskog šljema biti potrebna ekspertiza svih 6 žigosanih prikaza. Po našem je mišljenju taj ranobizantski šljem tipa Narona/Baldenheim, zasad jedinstven zbog netom saopćenih osobitosti njegovih žigova, zacijelo proizveden u početnom 6. stoljeću, no bio je u funkciji tijekom tog stoljeća, a po svojoj prilici je dospio u zemlju ne prije završetka 6. stoljeća, tj. dokad je Herakleja opstojala.

Signifikantan je malo prije naveden neobjavljen fragment provjesla, tj. ostatak šljema tipa Narona/Baldenheim, nađen, kako je već rečeno, 1978. godine u ruševinama Caričinog grada. Ondje nije moglo biti ikakve ostrogotske prisutnosti, ni u drugoj polovici 5. stoljeća (za boravka Ostrogota na balkanskom tlu), ni inače, jer je *Prima Iustiniana* izrazito ranobizantska urbana aglomeracija izgrađena za justinijanskog vremena. Sva je prilika da je šljem bio tada u ranobizantskoj upotrebi, a razbijen je vjerojatno negdje oko ili nakon 600. godine za ratnih okršaja ranobizantske gradske posade s nadošlim Avarima i Slavenima.

U Jugoslaviji smo evidentirali dosad ukupno 6 primjeraka šljemova tipa Narona/Baldenheim s 5 nalazišta.⁴⁷ Isključimo li gepidski grob sa šljemom iz okolice mjesta Batajnice,⁴⁸ na srijemskom tlu — tj. na jugoistočnom rubu panonskog Podunavlja — ostalih 5 primjeraka šljemova (među njima 1 krnji fragment) s 4 nalazišta, ustanovljenih u Jugoslaviji, potječu svi redom iz antičkih, odnosno i ranobizantskih urbanih naselja na (u geografskom smislu) balkanskom području. Isto vrijedi,

⁴⁵ Podatke o tom šljemu, nađenom u Herakleji 1966. godine, stavila nam je na raspolaganje kolegijalnom susretljivošću mr. E. Maneva, Bitola; njoj zahvaljujemo na uvidu u izbor foto-snimaka uz skiciran crtež (1:1) autentičnog stanja šljema. Prema njezinoj obavijesti šljem je nađen u komadima prilikom iskopavanja (1966. godine) i to iznad mozaičnog poda u južnom aneksu 3. velike bazilike u Herakleji (vodstvo iskopavanja mr. G. Tomašević, Beograd).

⁴⁶ Cf. npr. C. Morrison, *Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale (Paris) etc.* I, 1970, tab. I, 19 (Anastazije I). — Bilo bi uputno ovu preliminarnu usporedbu numizmatički pobliže naknadno provjeriti. — Glede izbora medaljona i drugih novcu sličnih žigova, kojima je ukrašen heraklejski šljem, spominjemo o njima također pismeno mišljenje prof. C. Morrison (Collège de France, Paris), stručnjaka za ranobizantsku numizmatiku. Ona komentira oprezno foto-snimke tih žigosanih prikaza, unutar kronološkog okvira 5. i 6. stoljeća, te ukazuje na niz zanimljivih zapažanja. Medaljon s portretom bez šljema (naveden ovdje u tekstu pod b) C. Morrison datira u vjerojatan vremenski raspon od završetka 5. do na početak 6. stoljeća, i to donekle prema oblikovanju lica portreta; to se datiranje podudara, uostalom, s preliminarnom atribucijom mr. E. Maneve (cf. n. 45) i našom, tj. vremenom vladanja cara Anastazija I (491—518). Podatak navodimo iz pisma (od 30. 1. 1984. godine) prof. C. Morrison upućenog kolegi dr. I. Mirniku (Arh. muzej, Zagreb), a nama je to pismo stavio susretljivo na raspolaganje.

⁴⁷ Cf. popis šljemova br.: 1—6.

⁴⁸ Cf. n. 28 i pripadni tekst.

uostalom, za preostatak šljema s nalazišta *Novae*, tj. Svištov u Bugarskoj.⁴⁹ Dakle, na Balkanskom poluotoku nema germanskih grobova sa šljemovima na provjesla, jer su svih 6 šljemova (uključivši i onaj u Bugarskoj), bez izuzetka, nasebinski nalazi.

U stručnoj se literaturi, doduše, u više navrata smatralo da su šljemovi na bakrena provjesla s dalmatinskih nalazišta na istočnojadranskoj obali (tj. geografski na zapadnobalkanskoj periferiji) ostavština Ostrogota,⁵⁰ ponajviše zbog ostrogotske vlasti u provinciji Dalmaciji, koja je trajala oko 40 godina (od nešto prije 500. godine do 536. ili 537. godine).⁵¹ To su uvodno spomenuta oba šljema iz Narone⁵² i šljem (na 4 provjesla, čeonu obruč i obrazne ploče neušćuvani) iz Salone;⁵³ dok uz naronske šljemove, pronađene pojedinačno u antičkim ruševinama nema signifikantnih popratnih nalaza koji bi mogli indicirati vremenski čimbenik dospelosti tih šljemova u tlo, bilo nam je ipak moguće dokazati da je salonitanska ostava sa šljemom (otkrivena 1906. godine) kasnija od ostrogotske prisutnosti; odnosno ostava je s obzirom na njezine ostale vremenski osjetljive priloge (uz novac Justinijana I ranobizantska srebrna kopča s pripadnim jezičcem za pojas, datirana oko 600. godine) došla u zemlju nakon 600. godine ili u ranom 7. stoljeću, i to najvjerojatnije zbog avarskog i slavenskog razaranja tog antičkog i ranobizantskog grada, s urbanim trajanjem do u ranije vrijeme vladanja cara Heraklija I (610—641). *Salona* je, naime, srušena oko 614. godine ili čak nešto kasnije.⁵⁴ Poznata je činjenica da je avarsko-slavenska plima prouzrokovala u kasnom 6. i u ranom 7. stoljeću — u vrijeme večernjeg sutona barbarizirane kasne antike — kako izvan tako unutar Balkanskog poluotoka, proces destrukcije niza antičkih i ranobizantskih gradova, s kontinuiranim trajanjem kasnoantičkog načina života u njima sve do tih sudbonosnih događaja. Izričito je to zapaženo npr. u slučaju doduše kratkotrajnog ranobizantskog grada *Prima Iustiniana*, jer tada je, čini se, raskomadani ondješnji nalaz šljema, na što smo već prije upozorili. Može se s pravom pretpostaviti da se isti taj specifičan povijesni uzrok odnosi na Balkanskom poluotoku na gradove, kao što su: *Narona*, *Heraclea Lyncestis* i *Novae* (jedino u potonjem slučaju moglo bi se možda pomišljati i na provalu Bugara, pod vodstvom Asperuha, ali ta je provala uslijedila relativno znatno kasnije, tj. u 678. godini). Šljemovi iskopavani u tamošnjim ruševinama dočekali su svoju sudbinu u različitom stanju njihove sadašnje usćuvanosti.

⁴⁹ Cf. n. 35 i pripadni tekst.

⁵⁰ Npr.: V. Bierbrauer, *o. c.*, 194 sq. (1975. godine). — O. Gamber, *o. c.*, 85 sq. (1982. godine).

⁵¹ Cf.: N. Nodilo, *Historija srednjega vijeka*, II, 1900, 201, 378 sq. — F. Šičić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara etc.*, 1925, 168, 172 sq. — E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II, 1949, 145 sq., 339, 343 sqq., 349, 360. — W. Ensslin, *o. c.*, 129 sq. — Z. Vinski u publikaciji simpozija *Predslavenski etnički elementi na Balkanu etc.*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, ANUBH pos. izd. knj. XII, 1969, 178, 179, n. 33, 34, 41, 43.

⁵² Cf. n. 3, 8 i pripadni tekst.

⁵³ *SHP*, 12/1982, 24, n. 119, tab. X, 2. — Cf. popis šljemova br. 3.

⁵⁴ Za pojedinosti cf. *SHP*, 12/1982, 24 sq., n. 122—124.

Valja dodatno primijetiti da je nedavno objavljen s nepoznatog podunavskog nalazišta još jedan znatno oštećen šljem tipa Narona/Baldenheim, čini se na 6 provjesla, ušćuvani su čeonu obruč i 1 provjeslo, nepoznato je mjesto i okolnost nalaza, navodno je šljem nađen pri jaružanju rijeke Dunava, možda između Bratislave i Budimpešte;⁵⁵ taj šljem nismo mogli kartirati (cf. popis šljemova br. 29) kao ni spominjani šljem bez sačuvana evropskog nalazišta u Leningradu (cf. popis šljemova br. 28).

Pokušamo li sažeti naše razmatranje o šljemovima tipa Narona/Baldenheim, s uvodnim obrazloženjem njegove terminološke oznake, treba zaključno navesti bilo činjenice bilo pretpostavke kako slijede:

Genezi razvoja skupine šljemova o kojima raspravljamo nemamo išta dodati uz našu interpretaciju iz 1982. godine.⁵⁶ Ponovno smo u ovom radu ukazali, nešto detaljnije, na osobitosti konstrukcije i na glavnije značajke ukrašavanja šljemova, rekapitulirajući vremenski raspon trajanja, odnosno kronološke čimbenike.⁵⁷ Dragocjeni primjerci šljemova te najbrojnije skupine vremena seobe naroda uglavnom su proizvedeni i upotrebljavani od kasnog 5. tijekom 6. stoljeća. Arheološkim je istraživanjima dokazano u više navrata da se šljemovi na pretežno bakrena provjesla pojavljuju kao prilozi u germanskim grobovima većinom u 6. stoljeću, a samo u 2 slučaja nakon 600. godine, tj. početkom 7. stoljeća.⁵⁸ Šljemove obilježene pretežno bakrenim provjeslima s naseobinskih nalazišta na Sredozemlju i na Balkanskom poluotoku stavlja se okvirno također u 6. stoljeće, a ponegdje su oni dospjeli u zemlju oko ili nakon 600. godine.

U ovom radu spominjemo ponovno statistiku nalaza šljemova te skupine, što je neizostavno zbog potpune evidencije. Naveli smo također kritičke opaske glede statistike u inozemnoj literaturi. Našu evidenciju od 26 primjeraka (1982. godine)⁵⁹ potrebno je dopuniti jer sada ona zapravo iznosi ukupno 29 šljemova s 25 provjerenih nalazišta. Te statističke podatke iskazuje nam zbir u popisu šljemova, iz kojega jasno proizlazi da je relativno najveći broj šljemova tipa Narona/Baldenheim evidentiran baš u Jugoslaviji.

U novijoj inozemnoj literaturi zastupa se tvrdnja da su šljemovi tipa Baldenheim, tj. točnije tipa Narona/Baldenheim, proizvedeni u ostrogotskoj Italiji, odakle su oni dospjeli na područja sjeverno od Alpa, ondje češće očuvani kao prilozi u grobovima germanskog vladajućeg sloja.⁶⁰ Toj »italjsko-ostrogotskoj tezi« — čiji predstavnici samo jednim

⁵⁵ Cf. A. Kiss, *Archaeologiai Értésítő*, 110, 1983, 274—281 (sažeta objava, skućena argumentacija, pogrešna statistika, zastarjela karta rasprostiranja fig. 12).

⁵⁶ *SHP*, 12/1982, 8—12, 26—27.

⁵⁷ Cf. n. 21—24 i pripadni tekst.

⁵⁸ Grobovi sa šljemovima datirani poslije 600. godine, odnosno na početak 7. stoljeća potjeću s nalazišta u Njemačkoj, i to: Gammertingen i Morken, cf.: J. W. Gröbbels, *o. c.*, 7 sqq. — K. Böhrner, *o. c.*, 432 sqq. — Cf. n. 16, 24 i pripadni tekst.

⁵⁹ Cf. *SHP*, 12/1982, 23.

⁶⁰ Cf. n. 18, 19 i pripadni tekst.

dijelom ukazuju na eventualno moguće romanske majstore specijaliste u svojstvu izrađivača šljemova — suprotstavljamo našu »ranobizantsko-romansku tezu«. ⁶¹ Nju potvrđuje svakako pojavljivanje šljemova na geografski balkanskim nalazištima, gdje kad poprilično udaljenim od istočnojadranske obale (sl. 1), a nesumnjivo na teritoriju ranobizantskog carstva. Šljemovi s tih nalazišta su djelomično nepoznati inozemnoj literaturi, u kojoj se njih zbog toga nije ni moglo ukupno vrednovati. Dok su šljemovi nađeni na Caričinom gradu i na donjomezijskom nalazištu, nažalost fragmentarno ušćuvani — iako je potpuno jasno da pripadaju toj skupini — pa nam njihovo dekorativno obilježje ostaje većim dijelom nepoznato, heraklejski, doduše oštećen, donekle ušćuvan šljem pokazuje, uz poznate motive na provjeslima, pouzdano i takve ukrasne ranobizantske osobitosti na čeonom obruču, kakve nedostaju među bogatim izborom motiva dekoracije na svim ostalim šljemovima te skupine.

Koliko god je moguća izradba šljemova u ravenatskom krugu, valja pomišljati prvenstveno na njihovu izradbu neposredno u ranobizantskim radionicama. Za ubiciranje ranobizantskih oružarskih radionica odgovarajućih šljemova ne raspoložemo zasad određenim putokazima, ali smijemo ipak nagađati da bi mogli doći u obzir, osim *Salonae*, npr. *Thessalonice*, *Constantinopolis* ili čak *Alexandria* u 6. stoljeću. ⁶² Nedostaje, doduše, ikonografsko prikazivanje takvih šljemova na ranobizantskim likovnim spomenicima, kao i na ranobizantskom novcu. Valja još dodati da su u tadašnjim pisanim izvorima opisi šljemova prilično škrti i ne pružaju jasne i iscrpne podatke o njihovoj konstrukciji, te o njihovoj dekoraciji. Usprkos toj očiglednoj praznini dokumentacije smatramo da je ranobizantska pripadnost imanentna svim šljemovima tipa Naron/Baldenheim, pogotovo ako imamo na umu podrijetlo tih šljemova. Ono je po osobitostima konstrukcije objašnjivo njihovim udaljenijim prethodnicima čak u sasanidskom Iranu, odnosno također postojanjem pojedinačno ušćuvanih željeznih, neukrašenih šljemova na 4 ili na 6 provjesla 5. stoljeća, proizvedenih u ranobizantskim oružarskim radionicama na istočnom Sredozemlju. ⁶³

DODATAK

U našoj raspravi *SHP*, 12/1982, 12—15, upozorili smo, uz ostalo, na pojavu skupine tzv. istočnog tipa željeznih šljemova 6. i 7. stoljeća, konstrukcijski i dekorativno bitno različitih od skupine tzv. zapadnog tipa šljemova, odnosno onih tipa Naron/Baldenheim. Skupina tzv. istočnog tipa je centralnoazijskog i crnomorskog podrijetla, dospjela je u Evropu posredstvom Avara prvoga kaganata, a evidentirana je ± 600.

⁶¹ Cf. n. 25 i pripadni tekst.

⁶² Slične slutnje nabacio je već odavna Gy. László, *Archaeologiai Ertesítő*, N. S. 51, 1938, 80 n. 1, 83 n. 5, 100 n. 1, 103 n. 2.

⁶³ Cf. *SHP*, 12/1982, 11, 12, 26, 27, tab. IV, 1—3.

godine u upotrebi Gepida, Langobarda i Alamana. Tada smo objavili željezni oštećen šljem tzv. istočnog tipa, pokriven lamelama, nađen kao naplavina uz desnu obalu rijeke Drave, na položaju Šoderica blizu mjesta Legrad u Hrvatskoj (*SHP*, 12/1982, 14 sq., tab. XV, 1, 1a), smatrajući da je taj primjerak bio po svojoj prilici u podmaklom 6. stoljeću u langobardskoj ili u ranoavarskoj upotrebi. Valja upozoriti na to da šljem iz Drave nije jedini nalaz šljema tzv. istočnog tipa na teritoriju Jugoslavije, jer su u Bačkoj nađene na ranoavarskim nalazištima ranoga 7. stoljeća Mali Idoš (groblje) i Selenča (ostava uz grob ili lomčača ?) po jedna oštećena obrazna ploča od dva uništena šljema (cf. D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, Seoba naroda, katalog, 1962, 45 no. 9, 57 no. 21). Naknadno smo saznali za još jedan nalaz preostale obrazne ploče šljema ustanovljene u sjevernoj Makedoniji. Blizu grada Skopja smještena je na brdu Vodno ranobizantska tvrđa »Markovi kuli«; ondje je 1977. godine otkrivena neukrašena željezna obrazna ploča (doduše s tragom bakrene naslage, ali s pravokutno izduženim nizom rupa na rubu za opšivanje remenjem), i to kao preostatak šljema navodno tzv. istočnog tipa, a popraćena, pored ostalog, novcem Justinijana I i Justina II, poblize cf. I. Mikulčić, N. Nikuljska, *Macedoniae Acta Archaeologica* 5, 1979, 65, 71 sq., fig. 2. Autori nalaz pripisuju posve opravdano provalama Avara i Slavena u kasnom 6. i u ranom 7. stoljeću. — Ratnički prodori Avara prvoga kaganata na središnji Balkanski poluotok, usmjereni prema Solunu i Carigradu, imaju, osim navedene obrazne ploče šljema, svoj arheološki odraz u pojavi zanimljive ostave isključivo željeznih predmeta, pronađene zaštitnim iskopavanjem 1979. godine na nalazištu »Kale« u selu Streževo u blizini grada Bitole u južnoj Makedoniji. Ostava je uočena do kasnoantičkog mozaika, a sadržava, osim različitog alata, dijelove konjskih žvala nomadskog obilježja, te 18 primjeraka izričito nomadskih stremena, specifičnih za vrijeme prvoga avarskog kaganata. Takvi su stremeni po svojem obličju nesumnjivo ranoavarsko kulturno dobro kasnog 6. i ranog 7. stoljeća, te dokazuju ranoavarsku nazočnost ondje na balkanskom tlu. Njihova je prisutnost bila na Balkanskom poluotoku zapravo kratkotrajna, jer se Avari, ubrzo poslije njihove katastrofe pred Carigradom (626. godine), povlače natrag na područje Karpatske kotline, kojom i dalje dominiraju. Makedonsko nalazište »Kale« je, kao što nam to turski toponim kazuje, bila nesumnjivo utvrda, i to dokazano justinijanskog vremena. Poblize cf. T. Janakievski, *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, 1980, 97—109, tab. 1—7. Pripominjemo da su, kako pojedinačan nalaz obrazne ploče uništenog šljema, tako i skupni nalaz željeznih pretežno nomadskih ruktvorina, vrlo signifikantni za zbivanje u vrijeme večernjeg suttona barbarizirane kasne antike na području Makedonije.

POPIS ŠLJEMOVA TIPA NARONA/BALDENHEIM

svrstanih prema nalazištima (navodi se: nalazište, okolnost nalaza, šljem, mjesto čuvanja, prva ili pak važnija objava, a ne sva literatura o šljemu).

JUGOSLAVIJA

1. *Narona* (Vid kod Metkovića), antičko naselje, šljem na 4 provjesla, Wien, publ. C. List, *Jahrbuch der k. u. k. Zentral-Kommission etc. N. F. I*, 1903, 250 sqq.
2. *Narona* (Vid kod Metkovića), šljem na 6 provjesla, ostalo kao pod 1.
3. *Salona* (Solin), antičko naselje, ostava, šljem na 4 provjesla, Split, publ. *SHP*, 12/1982, 24 sqq.
4. *Batajnica* — okolica, grob, šljem na 4 provjesla, Zagreb, publ. Z. Vinski, *Situla etc.* 2, 1957, 3 sqq.
5. *Heraclea Lyncestis* (Bitola), antičko naselje, šljem na 4 provjesla, Bitola, publ. neobjavljen (navodi *SHP*, 12/1982, 25 sqq.).
6. *Prima Iustiniana* (Caričin grad), ranobizantsko naselje, fragment provjesla šljema, Beograd, publ. neobjavljen.

BUGARSKA

7. *Novae* (Svištov), antičko naselje, fragment, tj. obrazna ploča šljema, Sofija (?), publ. L. Kajzer, A. Nadolski, *Archeologia XXIV*, 1973, 136 sqq.

LIBIJA

8. *Leptis magna* (Lebda), antičko naselje, šljem na 4 provjesla, Sabratha, publ. R. Pirling u djelu *Studien zur vor- u. frühgesch. Arch.* (Festschrift J. Werner) etc., 1974, 471 sqq.

ITALIJA

9. *Torricella Peligna*, antičko naselje ili ostava (?), šljem na 4 provjesla, Ancona, publ. V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- u. Schatzfunde in Italien etc.*, 1975, 320 sqq.
10. *Montepagano*, ostava, šljem na 6 provjesla, Berlin, publ. J. W. Gröbbels, *Der Reihengräberfund von Gammertingen*, 1905, 16 sqq.

11. **Frasassi**,
spilja, poprište bitke, fragment, tj. obrazna ploča šljema, Fabriano, publ. S. Fuchs, *Forschungen u. Fortschritte* 19, 1943, 236.

FRANCUSKA

12. **Baldenheim**,
grob, šljem na 6 provjesla, Strasbourg, publ. R. Henning, *Der Helm von Baldenheim etc.*, 1907, 1 sqq.
13. **Chalon-sur-Saône**,
nađen u rijeci, šljem na 6 provjesla, Berlin, publ. J. W. Gröbbels, *Der Reihengräberfund von Gammertingen*, 1905, 28 sqq.
14. **St. Bernard-sur-Saône**,
nađen u rijeci, šljem na 6 provjesla, New York, publ. S. V. Grancsay, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* (June) 1949, 272 sqq.
15. **Vézéronce**,
nađen u močvari, šljem na 6 provjesla, Grenoble, publ. J. W. Gröbbels, *Der Reihengräberfund von Gammertingen*, 1905, 13 sqq.

SVICARSKA

16. **Ženevsko jezero**,
pri ušću rijeke Rhône u jezero, nađen u jezeru ili u rijeci, šljem na 4 provjesla, Zürich, publ. P. Bouffard, *Ztschr. für schweizer. Arch. u. Kunstgesch.* 10, 1948/49, 121 sqq.

SAVEZNA REPUBLIKA NJEMACKA

17. **Gammertingen**,
grob, šljem na 6 provjesla, Sigmaringen, publ. J. W. Gröbbels, *Der Reihengräberfund von Gammertingen*, 1905, 7 sqq.
18. **Gültlingen**,
grob, šljem na 6 provjesla, Stuttgart, publ. W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg etc.*, 1931, 84 sqq.
19. **Planig**,
grob, šljem na 6 provjesla, Mainz, publ. P. T. Kessler, *Mainzer Ztschr.* XXXV, 1940, 4 sqq.
20. **Krefeld-Gellep**,
grob, šljem na 6 provjesla, Krefeld, publ. R. Pirling, *Germania* 42, 1964, 188 sqq.
21. **Morken**,
grob, šljem na 6 provjesla, Bonn, publ. K. Böhner u djelu *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, 1958, 432 sqq.

NJEMAČKA DEMOKRATSKA REPUBLIKA

22. Stössen,
grob, šljem na 6 provjesla, Halle/Saale, publ. B. Schmidt u
djelu *Varia Arch. (W. Unverzagt dargebracht) etc.*, 1974, 202 sqq.

CEHOSLOVAČKA

23. Dolnie Semerovce,
ostava, šljem na 4 provjesla, Bratislava, publ. J. Eisner, *Historica Slovaca* III/IV, 1945/46, 1 sqq.
24. Dolnie Semerovce,
šljem na 4 provjesla, ostalo kao pod 23.

AUSTRIJA

25. Steinbrunn,
grob, šljem na 6 provjesla, Wien, publ. G. Mossler, *Mitt. der Anthr. Ges. C*, 1970, 207 sqq.

MAĐARSKA

26. Szentes-Berekhát,
grob, obrazna ploča i fragmenti provjesla šljema vjerojatno na 6
provjesla, Szentes, publ. D. Csallány, *Arch. Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken etc.*, 1961, 71, 75, 262.

SVEDSKA

27. Tuna (baltički otok Gotland),
kultno mjesto, fragmenti provjesla šljema vjerojatno na 6 pro-
vjesla, Stockholm, publ. B. Nerman, *Finska Fornminnesföre-
ningens Tidskrift* XL, 1934, 118 sqq.

EVROPSKA NEPOZNATA NALAZIŠTA

28. Nepoznato nalazište možda u Francuskoj ili u Njemačkoj, okolnost
nalaza nepoznata, šljem na 4 provjesla, Leningrad, publ. E. v.
Lenz, *Ztschr. für hist. Waffenkunde* II, 1900/02, 103 sqq.
29. Nepoznato nalazište u srednjem Podunavlju, navodno otkriven pri
jaružanju rijeke Dunava, možda između Bratislave i Budimpešte,
šljem vrlo oštećen, čini se na 6 provjesla, Budapest, publ. A. Kiss,
Archaeologiai Ertesítő 110, 1983, 274 sqq.

Zusammenfassung

NACHBETRACHTUNGEN ZU DEN HELMEN VOM TYP NARONA/BALDENHEIM

In seiner 1982 erschienenen Abhandlung über den Helmfund von Sinj¹ (hier in den Anmerkungen mit der Abkürzung *SHP*, 12/1982 angegeben) beschäftigte sich Vf. eingehend mit derjenigen bedeutsamen Spangenhelmgruppe der Völkerwanderungszeit, die in der deutschsprachigen archäologischen Literatur als dem Typ Baldenheim zugehörig bezeichnet wird.² Vf. beanständete kurzgefasst die obige, seines Erachtens einseitige Namengebung als unzureichend. Folgende Argumentation soll dies unter Beweis stellen:

Im elsässischen Orte Baldenheim wurde 1902 ein sechsspangiger Helm als Grabfund entdeckt (erstmalig veröffentlicht 1906 bzw. 1907).^{4,8} Jedoch in den Ruinen der dalmatinischen antiken Stadt *Narona* (Vid bei Metković), unweit des ostadriatischen Gestades, hatte man bereits 1901 und 1902 zwei Spangenhelme einzeln vorgefunden, einer ist vierspangig, der andere sechsspangig (beide erstmalig deutschsprachig schon 1903 veröffentlicht);⁸ es handelt sich um durchaus typologisch signifikante Fundstücke, ebendort sind beide kennzeichnenden Hauptvarianten der betreffenden Helmgruppe vertreten. Das sechsspangige Exemplar von *Narona* ist übrigens mit demjenigen von Baldenheim werkstattähnlich, eigens hinsichtlich der muster-gleichen Zierweise ihrer Stirnreifen.¹⁵ In Anbetracht des Umstandes dass ausserdem aus *Narona* noch insgesamt 3 andersartige — hier (abgesehen von den Endzeilen mit Anm. 63) nicht diskutierte — Eisenhelme des 5. Jahrhunderts herkommen,⁵ vermeidet Vf., um Missverständnissen vorzubeugen, den Ausdruck Typ *Narona* und benennt die erwähnte Spangenhelmgruppe folgerichtiger mit dem Terminus Typ *Narona/Baldenheim*. Die bisherige Fachliteratur (eine Auswahl von zumindest 18 Titeln)⁹ gelangte sonst unbedingt zu sehr wichtigen Ergebnissen, behandelte aber die beiden Spangenhelme von *Narona* nur insofern, um sie, je nach Bedarf, zu den übrigen seither entdeckten Helmfunden beizufügen, ohne ihre forschungsgeschichtliche Rolle gebührend anzuerkennen. Dies Versäumnis versucht nun Vf. zumindest terminologisch nachzuholen.

Weiterhin beschäftigt sich Vf., ausführlicher als 1982, mit den gemeinsamen Kennzeichen der vielzähligen untereinander zweifellos werkstattverwandten Exemplare der Helmgruppe vom Typ *Narona/Baldenheim*. Eigens von Bedeutung ist ihre Konstruktion, vor allem die typischen massiven Spangen aus vergoldetem Kupfer (selten Bronze), entweder vom vierspangigen oder vom sechsspangigen Schema. Zwischen den vierspangigen und den sechsspangigen Helmen besteht kein nennenswerter relativchronologischer Unterschied. In der Zusammenfassung sollen die übrigen Konstruktionselemente nicht rekapituliert werden, desgleichen nicht der eher komplizierte recht reichhaltige Bestand an dekorativ-ikonographischen Ziermerkmalen, die der spätantik-frühbyzantinischen Mittelmeerwelt angehören und oft mit

christlichen Symbolen, z. T. möglicherweise koptischer Herkunft, durchsetzt sind. In der Fachliteratur hat man diese komplexe Problematik schon öfters erörtert.

In der neueren Forschung¹⁸ wird der Standpunkt vertreten, wonach das Werkstattszentrum der betreffenden Spangenhelmgruppe im oberitalisch-adriatischen Kreis Norditaliens verwurzelt war, wohl in *Ravenna* zur Ostgotenzeit; es wird vorausgesetzt dass dort romanische Meister-Spezialisten (nach R. Pirling, vgl. Anm. 18) tätig waren, also hervorragende Fachleute für das Waffenschmiede- und das Goldschmiede-Handwerk. Hypothetisch erwägt Vl. ihre, etwaige Anwesenheit auch in der dalmatinischen Hauptstadt *Salona*, die in reger transadriatischer Verbindung mit *Ravenna* war. Zuletzt behaupten zwei Wiener Waffensachverständige¹⁹ dass man in Norditalien, nur zur Regierungszeit Theoderichs des Grossen (493—526), entsprechende Spangenhelme hergestellt hat; von dort aus wurden sie von diesem mächtigen ostgotischen Herrscher als Schenkgaben der germanischen Adelschicht im Bereich nordwärts der Alpen dargebracht, einschliesslich ausnahmsweise dem Wandalenadel in Nordafrika.²⁰ Eine solche Meinung ist zwar nicht abwegig, sie ist jedoch, beschränkt auf das erste Viertel des 6. Jahrhunderts, zeitlich zu eng begrenzt und ist keine genügende Erläuterung für sämtliche vielen Helmfunde, von weit verstreuten Fundorten, der betreffenden prächtigen Abwehrwaffenkategorie. Nach der Überzeugung des Vf. hat man Helme vom Typ *Narona/Baldenheim* in einer relativ längeren Zeitspanne angefertigt, d. h. beginnend etwa mit der italischen Herrschaft Theoderichs des Grossen (493—526), oder zumindest seit der Regierungszeit Anastasius I. (491—518) bis in die Regierungszeit Justinians I. (527—565) und vielleicht noch Justins II. (565—578), bzw. vom späten 5. Jahrhundert bis etwa zum letzten Viertel des 6. Jahrhunderts.²¹ Eine ungefähr solche Zeitstellung befürworteten frühbyzantinische *Solidi*, als *Oboli* beigelegt in drei fränkischen Adelsgräbern, enthaltend je sechsspangige Helme neben anderen reichen Beigaben, von rheinländischen Fundorten: *Planig*,²² *Krefeld-Gellep*²³ und *Morken*.²⁴ Etliche helmführenden germanischen Reihengräber gehören zweifellos dem 6. Jahrhundert an. Sonstige Spangenhelmfunde, abgesehen von Grabanzweigen, kommen mitunter aus Gewässern und selten von einstigen Kampfplätzen her, oder sind als Hortbestandteile, bzw. Siedlungsfunde zumeist von antiken Fundstätten usw. zu beurteilen. Letzterenfalls ist es nur ausnahmsweise möglich die zeitliche Deutung der Helmerdeutung, entsprechend den jeweiligen historisch-archäologischen Gegenbenheiten, mutmasslich zu bestimmen.

Die Fundorte der Helme vom Typ *Narona/Baldenheim* sind recht weiträumig gestreut, aber in zahlenmässig variablen Schwankungen der Fundhäufigkeit. Dies ist der beigefügten Verbreitungskarte (Abb. 1), sowie der Fundliste zu entnehmen. Es handelt sich eigentlich um die vielzähligst erhalten gebliebenen, miteinander werkstattlich verwandten Helmexemplare der Völkerwanderungszeit. Entsprechend ihrem spezifischen Zierstil sind sie werkstattmässig in der frühbyzantinischen Sphäre des Mittelmeerraumes verankert, die sich zweifellos nicht nur auf Italien beziehen muss, wie das aus den nachfolgenden Erörterungen zu entnehmen sein wird. Das nicht seltene Vorkommen von solchen Spangenhelmen an vom Mittelmeer weit abliegenden kontinentalen Fundorten lässt Handelsbeziehungen nicht aus-

schliessen, obzwar bei den einschlägigen durchaus als Würdensymbole deutbaren kostbaren Helmerzeugnissen die Möglichkeit von Geschenken oder von Beute erwogen werden müsste. In germanischen Adelsgräbern kann man entsprechende Spangenhelme an bisher 10 Fundorten ermitteln, vgl. Fundlistennummern: 4, 12, 17—22, 25, 26. Der diesbezüglich südlichste Fundort ist das, unmittelbar vor dem zweiten Weltkrieg entdeckte gepidische Reiterkriegergrab, mit vierspangigem Helm, aus der Umgebung von Batajnica im östlichen Syrmien.²⁸ Im Gegensatz zu den anderen germanischen Volksstämmen, legten Ostgoten keinerlei Spangenhelme, sowie sonstige Waffen ihren Männergräbern bei, ausserdem ist die Waffenbeigabensitte der romanisierten Bevölkerung im Mittelmeerraum durchaus fremd. Diese sonst bekannte Tatsache bezeugen übrigens die Fundumstände der Spangenhelme in bislang zumindest 10 Fällen — vgl. Fundlistennummern: 1—3, 5—11 — von mediterranen Fundorten, miteinbezogen das balkanische Binnenland innerhalb der Grenzen des frühbyzantinischen Reiches.

Gelegentlich der Fundortkartierung der hier erörterten Spangenhelmgruppe in der neueren Forschung, registrierte man in den diesbezüglichen Verbreitungskarten³⁰ betreffs den gepidischen Fundort Szentes-Berekhát (Theissebene) das angebliche Bestehen von 3 Helmen; hierzu sei richtiggestellt dass von diesem Gräberfeld eigentlich nur 1 Wangenklappe und 2 Spangenfragmente von 1 (wohl sechsspangigen) Helm vorliegen (entdeckt 1901, nachträglich vermischt in den Gräbern: 13, 15, 40).³¹ Die irrtümliche Berechnung von 3 Exemplaren statt eigentlich 1 Exemplar, reflektierte sich gewiss auf die Helmfundstatistik, mit der nicht realen Gesamtzahl von 27 Exemplaren (angegeben bei B. Thomas und O. Gamber sowie bei A. Kiss, Anm. 55),³² obschon nach realer Evidenz (entsprechend den verfügbaren Angaben bei den angeführten Forschern) die genaue Zahl *de facto* 25 Exemplare ausmachen müsste. Gleichzeitig, d. h. 1982, gab Vf. in seiner Helmfundstatistik die Gesamtzahl von 26 Exemplaren an. Dazumal bezeichnete Vf. als in der Literatur nicht bekannten (26.) Fund den 1966 entdeckten, nach wie vor unveröffentlichten (gequetscht und teilweise zerstückelt beschädigten) vierspangigen Helm von der antiken und frühbyzantinischen urbanen Fundstätte *Heraclea Lyncestis* (bei den Stadt Bitola im südlichen Makedonien).^{33,45} Erst hinterdrein konnte Vf. ermitteln dass seine oben angegebene Gesamtzahl heutzutage nicht mehr vollständig ist. Seiner Aufmerksamkeit entging 1982 ein veröffentlichtes Helmfragment aus Nordbulgarien, desgleichen hat es auch die sonstige neuere Forschung³⁴ nicht berücksichtigt. Ausserdem benachrichtigte J. Werner (München) 1983 den Vf. vom Vorhandensein eines unveröffentlichten Helmfragmentes aus Südserbien, das in der Fachliteratur durchaus unbekannt ist. Im weiteren Kontext sollen beide Funde als Nachlese, im Zusammenhang mit den übrigen Helmfunden auf der Balkanhalbinsel, also vom frühbyzantinischen Territorium, kommentiert werden (vgl. Abb. 1).

In Nordbulgarien, am rechten Donauufer, liegt die Stadt Svištov, bzw. die antike befestigte urbane Siedlung *Novae* (Provinz *Moesia Inferior*). Bei dortigen Grabungen einer polnischen archäologischen Expedition entdeckte man 1971 nur den Einzelfund einer beschädigten Wangenklappe (Kupferblech

auf eiserner Grundlage, Vergoldungsspuren, Schuppenmuster, etliche Löcherreste am Rand). Dieselbe wurde als Spangenhelmbestandteil ausführlich veröffentlicht.³⁵

In Südserbien — im einstigen Bereich der frühbyzantinischen Praefektur *Illyricum* — befindet sich (unweit des jetzigen Ortes Lebane) die archäologische Fundstätte Caričin grad, d. h. die frühbyzantinische befestigte urbane Siedlung *Prima Iustiniana*. Ihr Bestehen war sehr kurzfristig: erbaut wunschgemäß Kaiser Justinians I. (527—565) etwas vor oder Mitte des 6. Jahrhunderts, gebrandschatzt von Awaren und Slawen bereits seit dem Ende des 6. Jahrhunderts, als Befestigung preisgegeben von den byzantinischen Bewohnern wegen dortiger slawischer Niederlassung schon im frühen 7. Jahrhundert.³⁶ Abgesehen von übrigen Grabungen,³⁷ sei nur diejenige von 1978 erwähnt (französische Forscher); damals entdeckte man in einer Brandschicht zumindest ein Spangenfragment (Kupfer, Vergoldungsspuren, Dreiecksmotive, teils sichtbares Schuppenornament, Nietlöcher, Brandeinwirkung, Fundstelle 614/615). Seither ist dessen Verbleib ein Belgrader *Depositarium*, wo es 1981 J. Werner als Gerüstbestandteil eines Spangenhelmes erkannte. Vf. verdankt J. Werner die einschlägigen Angaben zum Spangenfragment, sowie dessen Skizze, deren Bekanntgabe untersagt ist. Diesbezüglich ist Vf. im Belgrad leider auf taube Ohren geraten.³⁸ Im Belgrader *Depositarium* soll angeblich noch ein unverziertes Spangenfragment vorliegen, das vermutlich zum erwähnten Spangenhelm gehört haben mag, oder etwa die Spur eines zweiten vernichteten Spangenhelmes von Caričin grad darstellen könnte? Einsteilen lässt sich die unverbürgte Sachlage nicht näher beurteilen.

Die antike und frühbyzantinische geräumige Stadt *Novae*, am untermoesischen Limes, ist der Fundort einer Wangeklappe eines vernichteten Helmes vom Typ Narona/Baldenheim, *nota bene* des östlichsten Vorkommens der betreffenden Spangenhelmgruppe (vgl. die Vorbereitungskarte auf Abb. 1). Falls den Verfechtern⁴⁰ der Behauptung von unmittelbarer Verbindung solcher Helme mit Theoderich dem Grossen der eben angeführte Fund bekannt wäre, ist es denkmöglich, dass die erwähnten Befürworter den dortigen Aufenthalt Theoderichs in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts erwägen würden; Theoderich verweilte öfters in *Novae* zwischen 476 und 488, zur Zeit des ostgotischen Streifzüge im mittleren und östlichen Gebiet der Balkanhalbinsel, bis zur ostgotischen Abwanderung nach Italien.⁴¹ Trotzdem sieht Vf. sich nicht in der Lage einer dementsprechenden spekulativen Vermutung Folge zu leisten. Widerstrebend sind hierzu meist die Begleitumstände der anderen Helmfunde von balkanischen Fundorten, also auf frühbyzantischem Territorium.

Es sei eigens zugefügt dass Ostgoten, geführt von Theoderich dem Grossen, die makedonische antike und frühbyzantinische Stadt *Heraclea Lyncestis* kurzfristig 479 aufgesucht haben.⁴² Allerdings ist es unmöglich mit diesem Ereignis den unveröffentlichten Helm vom Typ Narona/Baldenheim von Heraklea⁴³ in Verbindung zu bringen, denn der dortige wohl frühbyzantinische Helmfund weist u. a. als besondere Zierkennzeichen eingentartig geprägte Medaillons und münzähnliche Sondergebilde auf, eingestempelt in den Kupferbelag seines Stirnreifes. Nachträglich hat Vf. erfahren dass es sich hiebei nicht um Münzstempel von kuranten Münzen der Justinianzeit, sondern um aussergewöhnliche münzähnliche Stempel handelt. In diesem

Sinne berichtigt Vf. jetzt seine Angaben von 1982⁴⁴ im folgenden Absatz, ergänzt mit neuverfügbaren Vergegenwärtigungen nach Angaben die Vf. E. Maneva (Bitola) verdankt.

Der besagte Helm wurde schon 1966 bei Grabungen oberhalb des Mosaikbodens im südlichen Annex der 3. grossen Basilika von Heraklea im beschädigten Zustand geborgen (vgl. Anm. 45, den Begleittext zur Anm. 33 und Fundliste Nr. 5). Am Stirnreif sind Stempel von 6 verschiedenen Darstellungen, im besseren oder schlechteren Erhaltungszustand sichtbar; in der Reihenfolge wiederholen sich die Darstellungen viermal, abgesehen von der grössten, nur dreimal veranschaulichten: a) Der grösste Medaillon-Stempel weist in seiner Mitte die thronende Christusgestalt zwischen 2 kleineren *toga*-bekleideten Gestalten auf, am kreisförmigen Rande sind 12 Apostelköpfchen sichtbar. Keine Legende. — b) Hervorhebend ist der grosse Medaillon-Stempel (Avers), deutlich dargestellt ist das kaiserliche barhäuptige Brustbild im rechten Profil, Diadem, Panzer, Paludament, vielleicht Kaiser Anastasius I. (491—518). Legende KYPIEX PICTE BONΘI c) Entsprechend geringerer Medaillon-Stempel, enigmatische Personifikation im linken Profil, spätantiker Helm am Kopf, in der rechten Hand schlangenumwundener Stab, hinterrücks eidechsenförmiges Gebilde. Keine Legende. — d) Münzähnlicher Stempel (Avers), Herrscher-Brustbild, Gesicht unklar, Kopfwendung nach links, spätantiker Helm, Panzer, Schild, Lanze (in der rechten Hand angelehnt hinter dem Kopf ragend), übliche Formbildung kaiserlicher Münzen von der zweiten Hälfte des 5. bis zum frühen 6. Jahrhundert. Legende HAPI CYTIA— e) Münzähnlicher Stempel (Revers), *Victoria* im linken Profil nach rechts schreitend, in der rechten Hand Grosskreuz. Legende HPICTE BONΘI YTIA — f) Münzähnlicher Stempel (Revers), sitzende *Roma* im linken Profil, Kreuzglobus in der Rechten, Zepter in der Linken, Schild neben dem Thron. Legende YTIEN OVC ΦΟΡΙ ΥΤΙΑ. Die Deutung der griechisch verfassten Legendeninhalte weist apothropäische und wohl liturgische Symbolik auf. Am Stirnreif sind noch an 3 Stellen rosettenartige Ziermotive erkennbar. Erhalten blieb nur 1 Wangenklappe (mit Löchern umsäumt); darauf und an den mehr oder weniger beschädigten 4 Kupferspangen (stellenweise Vergoldungsspuren) ist das typische eingepuntzte Schuppenmuster vorhanden, sowie zahlreiche Halbkugelnieten an den Spangen.⁴⁵ Chronologische Hinweise zur Anfertigungszeit von diesem Spangenhelm vermutet Vf. bezugnehmend auf das (oben unter b) angeführte Medaillon, beinhaltend das kaiserliche Porträt vermutlich Anastasius I. (491—518), entsprechend etlichen Exemplaren frühbyzantinischer Münzporträts (Halbsolidi der Prägestätte Konstantinopel).⁴⁶ Nicht zufällig befindet sich eben ein solcher Medaillon-Stempel in dominierender Lage am Stirnreif oberhalb des Nasenschutzes angebracht. Gelegentlich der künftigen Veröffentlichung des Helmes von Heraklea ist allerdings eine Expertise sämtlicher 6 Stempel zu empfehlen. Dieser zweifellos frühbyzantinische Helm vom Typ Narona/Baldenheim, mit bislang einmaligen dekorativ-ikonographischen Ziermerkmalen, ist allem Anschein nach im frühen 6. Jahrhundert hergestellt worden, genutzt wurde er wohl im Laufe desselben Jahrhunderts und dürfte gegen 600 in die Erde gelangt sein, als die Stadt *Heraclea Lyncestis* ihre Existenz beendete.

Signifikant ist das vorhin angeführte unveröffentlichte Spangenfragment, d. h. ein Überbleibsel des Spangengerüsts eines Helms vom Typ Narona/

Baldenheim von der Ruinenstätte Caričin grad, wo es im 5. Jahrhundert keinerlei ostgotische Anwesenheit geben konnte, denn *Prima Iustiniana* war eine durchaus frühbyzantinische urbane Agglomeration der Justinianzeit. Der betreffende Spangenhelm war zweifellos in damaliger frühbyzantinischer Benützung und wurde höchstwahrscheinlich etwa um oder nach 600 zerstört, zur Zeit der Gefechte der städtischen Besatzung mit den anrückenden Awaren und Slawen.

Entsprechend der jetzigen Evidenz liegen aus Jugoslawien bislang von 5 Fundorten 6 Helmexemplare vom Typ Narona/Baldenheim vor (vgl. Fundlistennummern 1—6). Abgesehen vom gepidischen helmführenden Reiterkriegergrab aus der Umgebung des Ortes Batajnica⁴⁸ in Syrmien — also vom südöstlichen Saum des Mitteldonaubeckens — kommen sämtliche übrigen 4 Fundstätten mit 5 Helmexemplaren (dazwischen 1 Helmstummel), von antiken respektive auch frühbyzantinischen urbanen Siedlungen her, die nur im balkanischen Gebiet vorhanden sind. Gleichfalls gilt dies für den Helmrest vom Fundort *Novae*, bzw. Svištov in Bulgarien.⁴⁹ Somit gibt es auf der Balkanhalbinsel keinerlei Spangenhelme enthaltende germanischen Gräber.

In der Fachliteratur herrscht die Meinung vor, dass Helme mit Kupfer-spangengerüst von dalmatinischen Fundorten entlang der ostadriatischen Küste — zugleich an der westbalkanischen Peripherie — als ostgotische Hinterlassenschaft zu deuten sind,⁵⁰ bezugnehmend auf die etwa 40 Jahre dauernde Anwesenheit der Ostgoten in der Provinz Dalmatien.⁵¹ Es handelt sich um die beiden Helme von *Narona*⁵² und denjenigen von *Salona* (vier-spangig, Stirnreif und Wangenklappen nicht erhalten).⁵³ Indessen es zu den anfangs angeführten einzelweise in den Ruinen von *Narona* entdeckten Helmen keine Begleitfunde gibt, wonach der etwaige Erdlegungsfaktor beurteilbar wäre, konnte Vf. beweisen dass der in *Salona* vorgefundene Helm einem 1906 entdeckten Hort angehört hat, der eigentlich jünger von der Ostgotenherrschaft in Dalmatien sein muss (deren Ende ist 536/7 anzusetzen); seine zeitempfindlichen Begleitfunde (nebst Münzen Justinians I. frühbyzantinische silberne Gürtelschnalle mit Riemenzunge, datierbar um 600) verweisen auf die Vergrabungszeit des Hortes: allenfalls nach 600 oder das frühe 7. Jahrhundert. Die Veranlassung ist allem Anschein nach das stürmische Vordringen der Awaren und Slawen, bzw. die Zerstörung dieser antiken und frühbyzantinischen Stadt um 614, oder geringfügig danach, allenfalls zur früheren Regierungszeit Kaiser Heraklius I. (610—641).⁵⁴ Bekanntlich verursachte die awarisch-slawische Flut im späten 6. und frühen 7. Jahrhundert, sowohl ausserhalb als auch innerhalb des Balkanraumes, einen Zerstörungsprozess jener Anzahl antiker und frühbyzantinischer Städte, in denen erst diesbezügliche Ereignisse deren urbane spätantike Lebensweise ausgelöscht haben. Eindeutig bemerkbar ist das z. B. an der kurz bestehenden frühbyzantinischen Stadt *Prima Iustiniana*, denn damals wurde mutmasslich, wie schon erwähnt, der dortige Spangenhelm zerstückelt. Berechtigterweise darf man voraussetzen dass sich dieselbe historische Ursache im Balkanraum auf die helmführenden Städte *Narona*, *Heraclea Lyncestis* und *Novae* beziehen dürfte (letzterenfalls wäre vielleicht noch der Bulgareneinfall unter Asperuch zu berücksichtigen, der jedoch relativ spät, erst 678 erfolgte). Die in den betreffenden Ruinen-

stätten zutage gekommenen Spangenhelme erwartete ihr Schicksal im je verschiedenen Zustand ihrer jetzigen Erhaltung.

Zusätzlich sei erwähnt dass unlängst mit dürftiger Argumentation ein arg beschädigter etwa sechsspangiger Helm vom Typ Narona/Baldenheim vorgelegt wurde; der donauländische Fundort ist unbekannt, es handelt sich angeblich um einen Baggerfund aus der Donau, mutmasslich zwischen Bratislava (Pressburg) und Budapest.⁵⁵ Dieses Exemplar, sowie dasjenige ohne Fundort in der Ermitaž (Leningrad), konnten wir nicht in unsere Verbreitungskarte (Abb. 1) aufnehmen (vgl. Fundliste Nr. 29, 28).

Abschliessend führt Vf. nochmals folgende Tatbestände und Voraussetzungen an:

Einleitend erörterte Vf. die terminologische Richtigstellung bezüglich der Helme vom Typ Narona/Baldenheim. Zu ihrer genetischen Herkunft hat Vf. nichts mehr seiner Darstellung von 1982 beizufügen.⁵⁶ Chronologisch ist diese Gruppe kostbarer Spangenhelme wohl seit dem späten 5. überwiegend in das 6. Jahrhundert einzuordnen, d. h. sie wurden zumeist in Laufe des 6. Jahrhunderts angefertigt und benutzt. Dies betrifft die Helme als Siedlungsfunde am Mittelmeer, einschliesslich der balkanischen, wovon einzelne erst um oder nach 600 in die Erde gelangten; ausserdem gilt das 6. Jahrhundert erwiesenerweise als Zeitbestimmung für kontinentale helmführende germanischen Gräber, bei denen in nur 2 Fällen ihre Datierung in das beginnende 7. Jahrhundert anzusetzen ist.⁵⁸

Abermals wird die Spangenhelm-Fundstatistik (vgl. Abb. 1) kritisch vorgelegt. Es ist notwendig die Evidenz der 26 Exemplare von 1982⁵⁹ zu ergänzen, nun beträgt sie insgesamt 29 Exemplare von 25 beglaubigten Fundorten. Alles das ist der Fundliste zu entnehmen, sowie auch die bemerkenswerte Tatsache, dass die relativ grösste Anzahl an einschlägigen Exemplaren bislang in Jugoslawien ermittelt werden konnte.

In der neueren Forschung⁶⁰ wird, wie schon angeführt, der Standpunkt vertreten, wonach die Spangenhelme der hier diskutierten Gruppe in Italien der Ostgotenzeit hergestellt wurden, wobei für einige Forscher romanische Meister-Spezialisten als ihre Erzeuger gelten. Der angegebenen »italisch-ostgotischen These« setzt Vf. seine »frühbyzantinisch-romanische These« entgegen.⁶¹ Letztere bestätigt das Vorhandensein entsprechender Spangenhelme an geographisch balkanischen Fundorten, manchmal räumlich abgelegen von der ostadriatischen Küste (vgl. Abb. 1), zweifellos innerhalb des frühbyzantinischen Territoriums. Ebendiese Helmfunde sind in der vorerwähnten Forschung teils unzureichend teils überhaupt nicht berücksichtigt worden. Die Helmreste von *Prima Iustiniana* und von *Novae* sind leider fragmentarisch erhalten — obwohl sie sicherlich dieser Helmgruppe angehören — weswegen die an den betreffenden Spangenhelmen einst bestehenden dekorativen Merkmale vorwiegend unbekannt bleiben. Jedoch der zumeist erhaltene, bereits besprochene Spangenhelm von *Heraclea Lyncestis* weist, neben bekannten Ziermotiven, eindeutig jene bislang einmaligen frühbyzantinischen Kennzeichen (Stempel, bzw. Medaillons besonderen Gepräges) auf, die sonst im reichen Dekorationsmotivschatz aller übrigen Spangenhelmfunde nicht vorkommen.

Obwohl die Herstellung von Spangenhelmen im Wirkungskreis von *Ravenna* möglich gewesen sein könnte, sollte man vornehmlich Überlegungen

zwecks Anfertigung von Spangenhelmen unmittelbar in frühbyzantinischen Werkstätten anstellen. Es bestehen zwar keine Wegweiser zur Lokalisierung von frühbyzantinischen Waffenwerkstätten für entsprechende Helme, vermutlich kommen diesbezüglich, neben *Salona*, etwa *Thessalonice*, *Constantinopolis* oder gar *Alexandria* des 6. Jahrhunderts in Betracht.⁶² Allerdings fehlen ikonographische Darstellungen von Spangenhelmen an frühbyzantinischen Kunstdenkmälern und auf frühbyzantinischen Münzen. Es sei noch hinzugefügt, dass Helmbeschreibungen in den zeitgenössischen schriftlichen Quellen eher karg sind, sie ergeben keine klare Auskunft über Konstruktion und Zierweise der Helme. Trotz Ermangelung an einschlägiger Dokumentation, ist Vf. der Überzeugung, dass frühbyzantinische Zugehörigkeit allen Helmen vom Typ Naron/Baldenheim immanent sein müsste, schon ihrer Herkunft wegen. Dieselbe ist ursprünglich nach den Besonderheiten der Konstruktion erklärbar, gemäss ihren Spangenhelm-Vorläufern im Iran der Sassaniden, bzw. entsprechend dem Bestehen von nur einzelweiser erhaltenen eisernen, zierlosen, vierspangigen und sechsspangigen Helmen des 5. Jahrhunderts, hergestellt in frühbyzantinischen Waffenwerkstätten, innerhalb des östlichen Mittelmeerraumes.⁶³

NACHTRAG In der eingangs angeführten Abhandlung *SHP*, 12/1982, 12—15, verwies Vf. auch auf das Vorhandensein einer Gruppe von Eisenhelmen vom sog. östlichen Typ des 6. und 7. Jahrhunderts, wesentlich verschieden betreffs Konstruktion und Zierweise von der Helmgruppe vom sog. westlichen Typ, bzw. von derjenigen vom Typ Naron/Baldenheim. Die Helmgruppe vom sog. östlichen Typ ist zentralasiatischer und pontischer Herkunft, sie kam durch Vermittlung der Awaren des ersten Khaganats nach Europa \pm 600 in gepidische, langobardische und alamannische Benützung. Damals veröffentlichte Vf. einen beschädigten lamellenbedeckten Eisenhelm vom sog. östlichen Typ, angeschwemmt an das rechte Draufer am Fundort Legrad-Soderica in Kroatien (*SHP* 12/1982, 14 f., Taf. XV, 1, 1a) und deutete diesen Helmfund wohl als langobardisch oder frühawarisch, etwa aus dem vorgerückten 6. Jahrhundert. Es ist notwendig festzustellen dass der eben angegebene Helm aus der Drau nicht das einzige Exemplar vom sog. östlichen Typ innerhalb Jugoslawiens darstellt, denn vermerkt sind bereits je eine beschädigte Wangenklappe von zwei vernichteten Helmen an den frühawarischen Fundorten Mali Idoš und Selenča in der Provinz Batschka (vgl. D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda*, Katalog, 1962, 45 Nr. 9, 57 Nr. 21). Nachträglich erfuhr Vf. vom Bestehen von noch einem entsprechenden Wangenklappenfund aus dem nördlichen Makedonien. Unweit der Stadt Skopje befindet sich auf der Anhöhe Vodno die frühbyzantinische Bergfestung »Markovi kuli«; ebendort entdeckte man bei Grabungen 1977 eine unverzierte eiserne Wangenklappe (zwar mit Spuren von Kupferbelag, aber mit länglich rechteckiger Löcherreihe am Rande zum Umnähen mit Riemen), als Rest eines vernichteten Helmes, angeblich vom sog. östlichen Typ, begleitet u. a. Funden von Münzen Justinians I. und Justins II. Vgl. I. Mikulčič, N. Nikuljska, *Macedoniae Acta Archaeologica* 5, 1979, 65, 71 f., Abb. 2. Die Autoren schreiben berechtigterweise den betreffenden Fund dem Vordringen der Awaren und Slawen, im späten 6. und frühen 7. Jahrhundert zu. — Die kriegerischen Stürme der Awaren des ersten Khaganats in die zentralen Landschaften der Balkan-

halbinsel, in Richtung auf Thessalonike und Konstantinopel, veranschaulicht ausserdem die Auffindung eines merkwürdigen Hortfundes, bestehend nur aus eisernen Gegenständen, entdeckt 1979 bei Notgrabungen am Fundort »Kale« im Dorfe Streževo, in der Nähe der süd-makedonischen Stadt Bitola. Der Hort befand sich neben einem spätantiken Mosaik, er enthält, sowohl verschiedenes Gerät, als auch Pferdetransporteile nomadischen Gepräges und eigens 18 Exemplare an nomadischen Steigbügeln frühawarischer Form. Ebensolche Steigbügel sind ein kennzeichnendes Kulturgut des späten 6. und frühen 7. Jahrhunderts und bezeugen frühawarische Anwesenheit dort auf balkanischem Gebiet. Ihr Bestehen auf der Balkanhalbinsel war allerdings kurzfristig, den bald nach ihrer Katastrophe vor Konstantinopel (626) traten die Awaren ihren Rückzug in das von ihnen auch weiterhin beherrschte Karpatenbecken an. Der makedonische Fundort »Kale« ist, wie schon der türkische Toponym besagt, ein befestigter Platz, erwiesenerweise aus der Justinianzeit. Vgl. T. J a n a k i e v s k i, *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, 1980, 97—109, Taf. 1—7. Es sei hinzugefügt, dass der Einzelfund der Wangenklappe eines vernichteten Helmes, sowie der Hort von überwiegend nomadischen Eisenfunden, zweifellos aussagekräftige Zeugnisse für das Geschehen in Makedonien, zur Zeit der Abenddämmerung der barbarisierten Spätantike darstellen.

FUNDLISTE DER HELME VOM TYP NARONA/BALDENHEIM

geordnet nach Fundorten (enthält Angaben: Fundort, Fundumstand, Helm, Verbleibsort, erste oder wichtige Veröffentlichung, nicht Gesamtliteratur).

JUGOSLAWIEN

1. *Narona* (Vid bei Metković),
antike Siedlung, Helm vierspangig, Wien, publ. C. List, *Jahrbuch der k. u. k. Zentral-Kommission* usw. N. F. I, 1903, 250 ff.
2. *Narona* (Vid bei Metković),
Helm sechsspangig, die übrigen Angaben wie bei 1.
3. *Salona* (Solin),
antike Siedlung, Hort, Helm vierspangig, Split, publ. *SHP*, 12/1982, 24 ff.
4. *Batajnica* — Umgebung,
Grab, Helm vierspangig, Zagreb, publ. Z. Vinski, *Situla* usw. 2, 1957, 3 ff.
5. *Heraclea Lyncestis* (Bitola),
antike Siedlung, Helm vierspangig, Bitola, unveröffentlicht (angeführt *SHP*, 12/1982, 25 ff.).
6. *Prima Iustiniana* (Caričin grad),
frühbyzantinische Siedlung, Spangenfragment, Beograd, unveröffentlicht.

BULGARIEN

7. *Novae* (Svištov),
antike Siedlung, Wangenklappe, Sofia (?), publ. L. Kajzer, A. Nadolski, *Archeologia* XXIV, 1973, 136 ff.

LYBIEN

8. *Leptis magna* (Lebda),
antike Siedlung, Helm vierspangig, Sabratha, publ. R. Pirling in Studien zur vor- u. frühgesch. Arch. (Festschrift J. Werner) usw., 1974, 471 ff.

ITALIEN

9. Torricella Peligna,
antike Siedlung oder Hort (?), Helm vierspangig, Ancona, publ. V. Bierbauer, Die ostgotischen Grab- u. Schatzfunde in Italien usw., 1975, 320 ff.
10. Montepagano,
Hort, Helm sechsspangig, Berlin, publ. J. W. Gröbbels, Der Reihengräberfund von Gammertingen, 1905, 16 ff.
11. Frasassi,
Grotte, Schlachtfeld—Schauplatz, Wangenklappe, Fabriano, publ. S. Fuchs, *Forschungen u. Fortschritte* 19, 1943, 236.

FRANKREICH

12. Baldenheim,
Grab, Helm sechsspangig, Strasbourg, publ. R. Henning, Der Helm von Baldenheim usw., 1907, 1 ff.
13. Chalon-sur-Saône,
Flussfund, Helm sechsspangig, Berlin, publ. J. W. Gröbbels, Der Reihengräberfund von Gammertingen, 1905, 28 ff.
14. St. Bernard-sur-Saône,
Flussfund, Helm sechsspangig, New York, publ. S. V. Grancsay, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* (June) 1949, 272 ff.
15. Vézeronce,
Moorfund, Helm sechsspangig, Grenoble, publ. J. W. Gröbbels, Der Reihengräberfund von Gammertingen, 1905, 13 ff.

SCHWEIZ

16. Genfer See,
an der Rhône-Mündung, Seefund oder Flussfund, Helm vierspangig, Zürich, publ. P. Bouffard, *Ztschr. für schweizer. Arch. u. Kunstgesch.* 10, 1948/49, 121 ff.

BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

17. Gammertingen,
Grab, Helm sechsspangig, Sigmaringen, publ. J. W. Gröbbels, Der Reihengräberfund von Gammertingen, 1905, 7 ff.

18. Gültlingen,
Grab, Helm sechsspangig, Stuttgart, publ. W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg usw.*, 1931, 84 ff.
19. Planig,
Grab, Helm sechsspangig, Mainz, publ. P. T. Kessler, *Mainzer Ztschr.* XXXV, 1940, 4 ff.
20. Krefeld-Gellep,
Grab, Helm sechsspangig, Krefeld, publ. R. Pirling, *Germania* 42, 1964, 188 ff.
21. Morken,
Grab, Helm sechsspangig, Bonn, publ. K. Böhner in *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, 1958, 432 ff.

DEUTSCHE DEMOKRATISCHE REPUBLIK

22. Stössen,
Grab, Helm sechsspangig, Halle/Saale, publ. B. Schmidt in *Varia Arch.* (W. Unverzagt dargebracht) usw., 1974, 202 ff.

TSCHECHOSLOWAKEI

23. Dolnie Semerovce,
Hort, Helm vierspangig, Bratislava, publ. J. Eisner, *Historica Slovaca* III/IV, 1945/46, 1 ff.
24. Dolnie Semerovce,
Helm vierspangig, die übrigen Angaben wie bei 23.

ÖSTERREICH

25. Steinbrunn,
Grab, Helm sechsspangig, Wien, publ. G. Mossler, *Mitt. der Anthr. Ges. C*, 1970, 207 ff.

UNGARN

26. Szentés-Berekhát,
Grab, Wangenklappe und Spangenfragmente, Helm wohl sechsspangig, Szentés, publ. D. Csallány, *Arch. Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken usw.*, 1961, 71, 75, 262.

SCHWEDEN

27. Tuna (baltische Insel Gotland),
Opferplatz, Spangenfragmente, Helm wohl sechsspangig, Stockholm, publ. B. Nerman, *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* XL, 1934, 118 ff.

EUROPÄISCHE UNBEKANTE FUNDORTE

28. Unbekannter Fundort vielleicht in Frankreich oder in Deutschland, Fundumstand unbekannt, Helm vierspangig, Leningrad, publ. E. v. Lenz, *Ztschr. für hist. Waffenkunde* II, 1900/02, 103 ff.
29. Unbekannter Fundort im Mitteldonaubecken, angeblicher Baggerfund aus der Donau, vermutlich zwischen Bratislava (Pressburg) und Budapest, Helm arg beschädigt etwa sechsspangig, Budapest, publ. A. Kiss, *Archaeologiai Értesítő* 110, 1983, 274 ff.